

ENKELE GREPEN UIT DE GESCHIEDENIS VAN DE INDUSTRIALISATIE VAN LIMBURG GEDURENDE DE LAATSTE ZESTIG JAREN

In de tweede helft der negentiende eeuw begon in Limburg geleidelijk de overgang van het ambachtelijk uitgeoefend kleinbedrijf tot een moderne industriële structuur: de ondernemingsgeest was ontwaakt; het verkeersisolement werd doorbroken; het grootbedrijf werd in zijn opkomst belangrijk gestimuleerd door de aanwending van stoomkracht; in zijn verdere ontwikkeling was het grootbedrijf in toenemende mate aangewezen op het gebruik van minerale grondstoffen, met name de delfstoffen ijzer en steenkool; de specialisatie in de produktie, gevolg van de moderne arbeidsverdeling, gaf het aanschijn aan tal van bedrijven; de toenemende bedrijfsconcentratie ging gepaard met grotere produktie, gevolg van de vooruitgang op technisch en chemisch gebied; de conceptie van de klassieke economen, de "homo economicus", kreeg gestalte in het rationeel-zakelijk karakter van de huidige groot-onderneming; de verbeterde verkeersverbindingen gaven aan de import van grondstoffen en de afzet der produkten ruimer armslag; de industrie concentreerde zich in de steden, waar een nieuwe middengroep haar plaats zocht in de samenleving; de administratief en technisch geschoolde werknemers der industriële bedrijven. Van 1860 tot 1880 steeg het aantal ondernemingen in Limburg bijna met het dubbele; in dezelfde periode nam het aantal stoomwerktuigen toe met meer dan het driedvoudige. De conjunctuurschommelingen der jaren '80, die zich ook in deze provincie deden gelden, demonstreerden duidelijk de kapitalistische ontwikkeling.¹⁾

1) De industriële ontwikkeling van Limburg in de negentiende eeuw werd reeds eerder beschreven in een artikel in het Jaarboek 1955 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

Twee belangrijke verschijnselen verleenden aan het economisch leven een bijzondere dynamiek: de opgetreden bevolkingsgroei en de vrij snelle stijging van de welvaart. Deze welvaartsstijging, gevolg van de vergrote arbeidsproduktiviteit, was de gelukkige consequentie van de hierboven omschreven industriële revolutie, die op haar beurt in de grond bepaald werd, naar men algemeen aanneemt, door de bevolkingstoename.

De industriële revolutie had voor het economisch leven belangrijke gevolgen: een forse consumptiestijging per hoofd van de bevolking, een belangrijke arbeidsduurverkortung voor vele beroepsbeoefenaren, een geweldige uitbreiding van de collectieve behoeftenvoorzieningen en een met de gestegen inkomens evenredige stijging van de particuliere spaarquote.

Limburg had in deze stormachtige dynamische veranderingen volop zijn deel, ofschoon de omstandigheden in deze provincie verre van gunstig waren. Het gewest in zijn geheel had nog een overwegend agrarisch karakter; de verkeersmiddelen waren niet bijzonder ontwikkeld; een vrijwel onbeperkte vrijhandel kwam geenszins aan de eigen nijverheid ten goede; het aantal kapitaalgoederen was gering en eveneens de hoogte der netto investeringen. Bovendien was de feitelijke toepasbaarheid van machinale hulpmiddelen beperkt tengevolge van het gebrek aan geschoolde arbeidskrachten, door de onvoldoende aanwezigheid van bedrijfskapitaal, door een gebrekkige organisatie en een te geringe bedrijfsgrootte.

Het is nu in het begin van de eeuw, dat deze achterstand werd ingelopen en deze moeilijkheden konden worden overwonnen, zodat in een vrij snel tempo binnen enkele decennia een mechanisatie in verschillende produktiesectoren heeft plaats gevonden. Enkele belangrijke tendenzen hebben deze ontwikkeling gemarkeerd; de industriële produktie was niet enkel meer een eenvoudige verwerking van binnenlandse grondstoffen tot consumptie- en duurzame verbruiksgoederen; er ontstonden een aantal

primaire stuwende bedrijven, geïntegreerd in hun afzet in het internationaal handelsverkeer; het bedrijfskapitaal werd groter en de industriële bewerking werd kapitaalintensiever; als belangrijke financieringsbronnen van de toegenomen investeringen dienden niet enkel de gereserveerde winsten, maar eveneens de geschapen credietmogelijkheden, die door de uitbreiding van het bankbedrijf ter beschikking kwamen; de arbeid werd geschoolder en mobieler: daardoor kwam de arbeid in verscheidenheid en in de juiste verhouding ter beschikking en steeg de arbeidsproduktiviteit; het verkeerssysteem werd uitgebreid met het gevolg, dat de transportkosten van de grondstoffen per eenheid grondstof lager werden, hetgeen een centralisatie van de industrieën in de hand heeft gewerkt; stimulerend is ook geweest de nabijheid van de Luikse en Akense industriegebieden en van het Ruhrgebied; Nederland werd voorts voor het eerst een belangrijke afzetmarkt voor de Limburgse industriële produkten, terwijl omgekeerd Nederlandse arbeid en kapitaal gaandeweg interesse toonden voor de nijverheid in Limburg; last but not least is het de activiteit van enige leidende, stimulerende ondernemersfiguren, die de industriële ontwikkeling van Limburg op een nieuw plan heeft gebracht.¹⁾

Steeds moet worden bedacht, dat al deze factoren zeker niet elk op zichzelf of in combinatie met elkaar in staat zouden zijn geweest het aanzijn te schenken aan een zo belangrijk industrieel apparaat als niet een reeks van interne omstandigheden hun werking had bevorderd. Hierbij staan enerzijds de grote arbeidsproduktiviteit en anderzijds de hoge levensstandaard op de voorgrond, welke uiteraard ten nauwste samenhangen. De aanwezigheid van een categorie der bevolking, die tot het geven van leiding en het ontwikkelen van initiatief in staat was, tezamen met een arbeidersbevolking,

1) Dr. I. J. Brugmans, Honderd jaren Nederlandse nijverheid, opgenomen in de bundel "Welvaart en Historie", 's-Gravenhage 1950, blz. 124-139.

waaruit alle schakeringen van geschoolde arbeid waren te recruteren, vertegenwoordigden onmisbare voorwaarden voor de industriële opbouw. De stimulerende werking van een koopkrachtige binnenlandse markt vormde daarbij als het ware de complementaire factor, welke het dynamische element in de ontwikkeling heeft aangebracht. Tenslotte moet in dit verband worden gewezen op de steun, welke de industrie heeft gevonden in de kapitaalrijkdom van het land. Merkwaaardigerwijze is het in dit geval juist niet de kapitaalmarktfunctie van het land, waaraan de industrie dank verschuldigd is. De invloed der aanwezigheid van een der grootste kapitaalmarkten van de wereld is niet uitgestraald op de industriële regionen van het land.¹⁾ De financiering van de opbouw van het industriële apparaat is voor een groot gedeelte in handen geweest van een aantal bemiddelde families, die hun, hetzij in de industrie, hetzij elders verdiende vermogens steeds weer voor de voorziening in de financiële behoeften van de industrie hebben aangewend. Ook buitenlands kapitaal speelde in de Maastrichtse industrie en in de mijnstreek een grote rol. Eerst in de vorige wereldoorlog is de kapitaalmarkt in toenemende mate een belangrijke rol gaan spelen. Van nog latere datum was de oprichting van de N. V. Industriebank in Limburg, de eerste bank voor lang crediet, die eerst in 1935 haar activiteit begon.

In 1895 telde Limburg ruim 500 bedrijven, waarvan in bijna 200 gebruik werd gemaakt van stoomwerktuigen, waaronder 27 industriële bedrijven van belangrijke betekenis. Van deze ondernemingen was 54 % gevestigd in Zuid-Limburg, 29 % in Midden-Limburg en 17 % in Noord-Limburg. In totaal waren in deze ondernemingen in 1899 ruim 12.500 personen werkzaam. Toen in de negentiende eeuw de fabrieksindustrie ontstond, hadden zich een aantal arbeids-intensieve industrieën in deze provincie gevestigd, waar de ondernemers tegen

1) Mr. P. A. Blaisse, De Nederlandse Handelspolitiek, Utrecht/Antwerpen, MCMLII, blz. VI-15.

betrekkelijk lage lonen een overvloedig arbeidsaanbod vonden onder de armoedige bevolking. Dergelijke "ontsloten" streken kwamen door deze vestigingen, in verband met de latere sociale wetgeving, tot grote bloei, vooral in de periode 1880-1914.

Tussen 1880 en 1890 vertoonde het economisch leven een vertraagde ontwikkeling; echter sedert 1895 trad een herstel in. Na een tijdperk van malaise werd met langzame overgang de conjunctuur voor het bedrijfsleven zeer gunstig; vooral na 1905 volgde een periode van ongekende hoogconjunctuur. Het was een tijdperk van snelle kapitalistische ontwikkeling, van industrialisatie, van grote uitbreiding van handel en verkeer, van expansie van het bankwezen, van bloei in de landbouw, een tijd van grote winsten en van enorme toeneming van de bevolking. De nieuwe bloeiperiode duurde tot omstreeks 1930, al was het tempo van deze hausse in de laatste jaren verlangzaamd.

In West-Europa deed de reusachtige industriële ontwikkeling de lonen belangrijk stijgen en nam de koopkrachtige vraag geweldig toe. Limburg, gelegen tussen de industrie-centra van België en Duitsland, lag gunstig om in beide richtingen zijn produkten af te zetten. De hoge invoerrechten in deze landen waren geen ernstige belemmeringen meer voor de afzet bij de toenemende vraag en de verhoogde welstand in die landen. Ook de betrekkingen met de andere Nederlandse provincies werden inniger en steeds meer uitgebreid. Al was het spoorwegverkeer nog niet, zoals men dat wenste, al waren er nog geen moderne waterwegen in zicht, al bleef commercieel de band met de nabuurlanden nog zeer hecht, deze periode bevestigde eveneens een waardevolle integratie van de vroeger achtergestelde provincie binnen het Nederlandse volksgeheel, waar o.m. het opkomend toerisme mede debet aan was. De overtuiging won veld, dat de staatkundige band met Nederland geen druk, maar een zegen betekende. En dit besef werd tijdens de

eerste wereldoorlog sterker dan ooit. ¹⁾

De periode tot aan de eerste wereldoorlog.

Limburg was in de jaren, die de oorlog voorafgingen, een welvarend land geworden. De landbouw had een gelukkige omschakeling achter de rug en was sterk vooruitgegaan; vooral de tuinbouw nam een grote vlucht; de handel bloeide en de werkloosheid was nagenoeg verdwenen. De nijverheid onderging een sterke uitbreiding; het aantal ondernemingen was in vijftien jaren tijds meer dan verdrievoudigd; een steeds groter deel van de beroepsbevolking vond een werkkring in de opkomende industrie. Tezamen met de uitbreiding van de nijverheid voltrok zich een verandering in de bedrijfsgrootte; de toename van het moderne industriële grootbedrijf hield met de groei van de nijverheid gelijke tred. Toch heeft in Noord-Brabant en Limburg het kleinbedrijf het langst weerstand geboden, maar + 1910 verliest het ook hier terrein. ²⁾ Verdrongen zijn de kleine bedrijven geenszins, waar o.m. de uitvinding van de electro-motor niet vreemd aan geweest is. Doch van de beroepsbevolking in de nijverheid is een groeiend percentage in de grootbedrijven werkzaam. In Limburg is dit o.m. een gevolg van het feit, dat in de periode tussen 1900 en 1914 hier een van onze belangrijkste nationale bedrijfstakken tot ontwikkeling kwam, de mijnbouw in Zuid-Limburg.

We zullen nu in de eerste plaats de opkomst van de mijnbouw in deze provincie nader beschouwen. De mijnbouw bleef in Nederland lange tijd een onbegrepen belang. Omstreeks 1850 was het steenkolenveld van Kerkrade, de Domaniale Mijn, de enige ontginning, die bovendien nog op primitieve wijze

1) Prof. Dr. H. Blink, Limburg als economisch-geographisch en staatkundig gewest in het verleden en het heden, in Tijdschrift voor Economische Geographie, T. E. G., 10e jaargang 1919, Juni/Juli, blz. 256.

2) Dr. L. G. J. Verberne, Geschiedenis van Nederland, deel VIII, Amsterdam 1938, blz. 129

en op bescheiden schaal geëxploiteerd werd.

De op één na oudste mijn in Nederland was de slechts 85 ha. grote mijn Neuprick, bij Bleyerheide. Deze mijn was ontstaan uit de enkele weinige, op grond van de Mijnwet van 28 juli 1791, bij Keizerlijk Decreet verleende mijnconcessies aan particulieren. De ontginning van deze mijn, in 1852 met 1089 ton aangevangen, werd, na een onderbreking der produktie in de jaren 1861 t/m 1867, regelmatig voortgezet tot 1904, toen de ontginning werd gestaakt en de schachten gedicht. De mijn was toen bijna uitgewerkt. De stopzetting was het gevolg van een zeer grote vermeerdering van de watertoevloed, welke de kosten van de waterafvoer zó hoog zouden hebben opgevoerd, dat de afbouw van de nog resterende¹⁾ kolenvoorraad niet meer lonend zou zijn geweest.

Nederland was in het midden van de vorige eeuw misschien het land met de minst ontwikkelde mijnbouw van geheel Europa. Buitenlandse ondernemingen begrepen het eerst de waarde van het Limburgse kolengebied. Na enige exploraties, die de aanwezigheid van steenkolen aantoonde, werden in 1860 en 1861 twee concessies verleend: de mijnvelden Willem en Sophia. De mijnbouwtechniek was intussen zover ontwikkeld, dat men diepere kolenglagen kon ontginnen, maar het duurde nog geruime tijd, alvorens de techniek ook een middel zou vinden om de moeilijkheden van het drijfzand te overwinnen; de "Bergwerksvereniging voor Nederland" (mijnveld Willem) ondervond intussen zoveel moeilijkheden, dat zij in 1881 faillieerde.

Na 1870 werden wederom nieuwe exploraties verricht, gevolgd door nieuwe concessies, die echter ten dele weer vervielen, omdat het vereiste garantiebedrag niet kon worden betaald. Alleen de concessies Laura (1876), Vereeniging (1877) en Carl (1879) bleven bestaan, al had de toenmalige

1) Ir. Mr. Dr. Waterschoot van der Gracht: De Limburgsche Steenkolenmijnindustrie gedurende de laatste 40 jaar. In: 40 Jaren Spoor en Mijnen in Zuid-Limburg 1896-1936, Heerlen, 1936, blz. 62.

crisis in de mijnbouw tot gevolg, dat eerst in de jaren '90 met het delven van kolen begonnen kon worden. De eerste onderneming, die met succes slaagde, was de in 1893 gestichte "Maatschappij tot Exploitatie van Limburgsche Steenkolenmijnen". Het was tenslotte aan de heer Sarolea gelukt de voorwaarden voor een succesvolle exploitatie te vervullen, waaronder met name was te rekenen de aanleg van een spoorlijnverbinding, welke het nieuwe kolengebied zou ontsluiten - de spoorlijn Sittard-Herzogenrath (1896) - en de vooral op technisch gebied destijds onontbeerlijke medewerking van buitenlandse deskundigen. Friedrich Honigmann paste in dat jaar de methode van dikspoeeling toe bij de bouw van de schacht van de Oranje-Nassau Mijn I te Heerlen. Daarmee was de mogelijkheid van verdere ontginning van het Zuid-Limburgs kolenrevier aangetoond. Genoemde maatschappij, die de concessie Oranje-Nassau verkreeg en die een jaar later ook het mijnveld Carl verwierf, kon in 1899 met de kolenproductie beginnen. De onder de benaming "Oranje-Nassau" verleende concessie gaf aanleiding tot de latere naam Oranje-Nassau Mijnen. In 1908 ging het aandelenkapitaal van de Maatschappij, dat tevoren grotendeels aan een Duitse combinatie had toebehoord, over aan de firma Les Petits-Fils de François de Wendel & Cie., te Parijs.¹⁾

Hoewel het begin van de moderne mijnbouw dateert uit de laatste jaren van de vorige eeuw, nam de ontginning in de eerste jaren van deze eeuw eerst recht een grote vlucht.

Achtereenvolgens kwamen nu in bedrijf de Mijn Willem-Sophia in 1902 te Spekholzerheide, de Mijn Laura & Vereeniging in 1905 te Eyselshoven, beide gefinancierd grotendeels met Belgisch kapitaal, en de Oranje-Nassau Mijn II in 1906 te Schaesberg. Deze uitbreiding werd bevorderd door een verbeterde schachtbouwmethode, waarbij men de schacht pas boorde en bekleedde met ijzer en beton, nadat

1) Gedenkboek Oranje-Nassau Mijnen, Utrecht 1953.

men de waterhoudende zandlaag om de plaats heen had doen bevriezen.

Na de activiteit van het buitenlandse kapitaal werd ook Nederland zelf actief. De wet van 24 juni 1901 legde de grondslag voor het Staatsmijnbedrijf; de overheid reserveerde bij die wet + 30.000 ha. voor eigen exploitatie. Sedert werden in exploitatie genomen de Staatsmijn "Wilhelmina" in 1906 te Terwindschen en vlak voor de eerste wereldoorlog in 1913 de Staatsmijn "Emma" te Treebeek. Als toezichthoudend en adviserend college van de regering werd in 1903 de Mijnraad ingesteld. Met de ontginning van staatswege werd tevens ingesteld de rijksopsporingsdienst voor delfstoffen, die een systematisch bodemonderzoek begon.

De toenemende behoefte aan steenkool en de zeer doelmatige exploitatie deed de produktie van de Limburgse mijnen snel stijgen. In 1877 bedroeg deze slechts een 55.000 ton per jaar. Toen in 1900 de Oranje-Nassau I in exploitatie was, steeg de produktie tot 320.000 ton per jaar. In 1910 leverden de zes mijnen, die toen in exploitatie waren, een totale produktie van ruim 1.292.000 ton; na de ingebruikneming van de "Emma" steeg de gewonnen opbrengst zelfs tot ruim 2.000.000 ton. Echter ca. 70 % van de produktie werd in het buitenland verkocht; de binnenlandse afzet vormde niet meer dan enkele percenten van het Nederlands verbruik.¹⁾

Twee industriegebieden hebben zich in de eerste twintig jaren van deze eeuw bijzonder duidelijk ontwikkeld; behalve het mijngebied was het vooral de streek langs de rechter Maasoever tussen Roermond en Venlo, die in deze jaren in opkomst was. Ook hier was de aanwezige industriële grondstof aanleiding tot het vestigen van een aantal industriële bedrijven; op basis van de verschillende kleisoorten, die ter plaatse of vlak over de grens worden gewonnen, heeft deze streek zich ontwikkeld tot een belangrijk centrum voor de vervaardiging van grofkeramische produkten. De bedrijfs-

1) W. L. M. E. van Leeuwen, Honderd jaar Nederland 1848-1948, Hengelo 1948, blz. 361-363.

concentratie schreed hier snel voort: Tegelen bezat rond 1900 nog 26 hand-pannenbedrijfjes en een groot aantal kleinere steenbakkerijen. De ontwikkeling der techniek en de sterk gestegen vraag naar dakpannen en stenen maakten echter massaproductie noodzakelijk. Hier verrees de eerste ringoven en ondernam men voor het eerst de schoorsteenbouw. Voor en na de eerste wereldoorlog had zich het proces voltrokken van de vervanging van een groot aantal kleine dakpannenbakkerijen tot zes grote machinale bedrijven, die gegroeid zijn met eigen kapitaal en met eigen mensen. Behalve bedrijfsconcentratie is ook produktie-specialisatie het kenmerk van deze industriële groei: de grote verscheidenheid in de voortbrenging wordt geïllustreerd door tal van baksteen-, vuurvaste steen-, dakpannen-, gresbuizen-, draineerbuizen-, kunstnijverheid- en andere kleiwarenfabrieken, die hier ontstonden. Deze lokaal gebonden kleiwarenindustrie ontwikkelde zich geleidelijk langs de gehele Maasstreek, waar een bijzondere kleisoort als grondstof voor deze industrie in aanmerking kwam. De succesvolle initiatieven van Johan Hillen te Blerick en Hendrik Kamp te Tegelen, die mede in verband met de ontginning van ijzererts in Noord-Limburg als eersten in het midden van de vorige eeuw een ijzergieterij begonnen, hebben er waarschijnlijk toe geleid, dat uit enkele eenvoudige dorpssmederijen een niet onbelangrijke metaalnijverheid ontstond. Deze metaalindustrie wist tijdens de hoogconjunctuur haar afzetgebied uit te breiden en werd tot een belangrijke exportindustrie; in deze metaalfabrieken worden o. a. houtbewerkingsmachines, machines voor de tabaksindustrie, gietwerk voor rioleringsdoeleinden en voor de scheepsbouw en tal van andere produkten vervaardigd.

Behoudens een enkele uitzondering wist men ondanks de snelle uitbreiding baas in eigen huis te blijven; de bedrijven langs de Maasstreek zijn voor het grootste deel familie-ondernemingen, gefinancierd uit eigen vermogen, waar de leiding van va-

der op zoon overgaat. Door de differentiatie in de produktie werd de kern van het Midden-Limburgse industriegebied (Tegelen, en geleidelijk ook Reuver en Belfeld) voorbeeldig van constructie; zijn verscheidenheid liet de werknemer meer vrijheid van beweging en maakte de streek in de dertiger jaren beter bestand tegen de sterke conjunctuurschommelingen.¹⁾

Als derde Limburgs industriegebied van betekenis in deze periode dient onmiddellijk hierna vermeld de stad Maastricht en omgeving. Maastricht is niet alleen de oudste cultuurstad van ons vaderland, maar eveneens een der oudste industriesteden. Toen in de eerste helft van de negentiende eeuw haar garnizoen- en vestingfunctie sterk in betekenis daalde en er een overvloed aan arbeidskrachten ontstond, vestigde Petrus Regout hier een grootbedrijf, dat niet alleen voor Limburg, maar voor geheel Nederland een van de weinige voorbeelden was van een moderne industriële grootonderneming. Zo ontstond te Maastricht een fijnkeramische industrie van huishoudelijk aardewerk, porselein, glas en kristal, vloer- en wandtegels en sanitair aardewerk. Maastricht werd veel eerder dan elders in Limburg een industrie centrum van betekenis en herbergde in het begin van deze eeuw reeds een groot aantal bedrijfstakken. Naast de keramische industrie waren hier van belang een papierfabriek, een tabaksfabriek, een zinkwitfabriek, een spijkerfabriek, enkele steenfabrieken en voorts een aantal kleinere fabrieken, o. a. van metaalwaren en rubberartikelen, van textiel en chemische artikelen, van papierwaren en voedingsmiddelen. De periode na 1900 werd gekenmerkt door een krachtige toename van de verscheidenheid van de Maastrichtse industrie. Dank zij de vooruitgang op technisch en chemisch gebied werden nieuwe ondernemingen opgericht in de verf-, meubel-, kleding- en voedings- en genotmiddelen-

1) Limburg 1839-1939. Van Ploeg tot Afbouwhamer, Maastricht, 1940, blz. 111.

industrie. Aangezien vóór de hausse in de eerste decennia van deze eeuw, het industriële apparaat te Maastricht reeds een aanmerkelijke omvang had bereikt, manifesteerde zich de gunstige conjunctuur vooral door de enorme investeringen en uitbreidingen in de reeds bestaande, groten-deels op export gerichte industrieën.¹⁾

Naast deze uitgesproken industriestreken hadden tal van plaatsen in Limburg vóór de eerste wereldoorlog al een sterk industrieel karakter.

Na Maastricht was vooral Venlo op weg om een van de meest ontwikkelde industrie centra van Limburg te worden. Hoewel Venlo in de vorige eeuw overwegend een handelsstad was, waren er toen al enige takken van nijverheid, die aan een deel der bevolking een bestaan verschafden. In 1900 was reeds 35 % van de Venicse beroepsbevolking in de nijverheid werkzaam. De doorvoerhandel was oorzaak van het ontstaan van veredelings- en verkeersindustrieën. Als verzorgingscentrum voor een groot gebied van Noord-Limburg ontstond een uitgebreide verzorgingsindustrie. Een drietal bedrijfstakken hebben omtrent de eeuwwisseling vooral een sterke uitbreiding ondergaan, namelijk de metaalnijverheid, de chemische industrie en de houtbewerking. Een relatief geringere uitbreiding viel waar te nemen in de grafische industrie, de bouwbedrijven en in de sector van de voedings- en genotmiddelen. Van bijzonder belang werd in deze tijd al een fabriek van gloeilampen en electrotechnische artikelen (N. V. Pope, opgericht in 1889) en een fabriek van boterkleurstof (de eerste vestiging van van der Grinten uit + 1876). Voorts werden tussen 1900 en 1914 hier gevestigd een confectiefabriek, een vernis-, verf- en lakfabriek, een kousenfabriek en enkele meu-

1) Dr. H. C. W. Roemen, Maastricht; Een geografische-, hoofdzakelijk economisch-geografische beschrijving en verklaring der agglomeraties in de gemeente Maastricht, Maastricht 1947, blz. 136-182.

belfabrieken. 1)

Roermond, dat in de vorige eeuw een bloeiende textielnijverheid bezat, was omstreeks de eeuwwisseling in verhouding tot zijn inwonertal niet zo sterk geïndustrialiseerd. De vervaardiging van katoenen, wollen en halfwollen manufacturen was goeddeels verlopen. Ook verschillende meelfabrieken hadden het tegen de concurrentie uit Noord-Amerika moeten afleggen. Alleen R.Smeets' Meelfabrieken N. V., opgericht in 1852, wist zijn bestaan tot betere tijden te rekken. Hetzelfde lot als de textiel- en de meelindustrie ondergingen de behangselfabrieken, de zoutziederijen en enkele boekdrukkerijen. Zoals ook elders in onze provincie zien we ook in Roermond na 1900 een gunstige ontwikkeling voor de industrie; naast een uit de vorige en een uit het begin van deze eeuw daterend chemisch bedrijf - resp. de chemische fabriek Dr. A. Haagen en de verffabriek Dr. Hilgers - die zich voorspoedig ontwikkelden, hebben er na 1900 ook enkele nieuwe vestigingen plaats gevonden: een steenfabriek, een betonwarenfabriek en enkele kleinere bedrijven. 2)

De opkomst van Weert als industrieel centrum in het Limburgse Peelland is hoofdzakelijk te danken aan zijn verkeerspositie, gelegen namelijk op een knooppunt van doorgangswegen door dit weinig toegankelijk gebied. Ondanks een zekere verscheidenheid waren de industriële vestigingen in het begin van deze eeuw nog niet groot van omvang; verreweg de meeste der thans bestaande industrieën zijn echter gegroeid uit kleine plaatselijke bedrijven. De metaalnijverheid trad in deze periode reeds iets meer op de voorgrond (o. a. een scheepswerf, een fabriek van blikwaren en een van weegwerktuigen), al stammen de grotere vestigin-

1) Historisch overzicht bij gelegenheid van het 125-jarig bestaan van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg te Venlo (in voorbereiding).

2) Verslag van den toestand van het Hertogdom (c. q. van de provincie) Limburg, 1900-1914.

gen en uitbreidingen uit een latere periode. ¹⁾
Ook te Venray en Horst ontwikkelde zich geleidelijk enige industriële activiteit. Te Horst maakte de oprichting van de fa. Rutten een eind aan de als huisindustrie beoefende bontweverij. Eind vorige eeuw ontstonden in Griendtsveen twee turfstrooiselfabrieken en begin 1900 een turfbrikettenfabriek. Beide industrieën hebben een periode van grote bloei gekend. In 1917 moest de brikettenfabriek evenwel bij gebrek aan grondstoffen worden stilgelegd. ¹⁾

Verspreid over geheel Limburg treft men voorts nog verschillende plaatsen aan, die in industrieel opzicht niet zonder betekenis waren. ¹⁾ Vaals bezat vanouds een textiel- en naaldenindustrie, die eindelijk na veel tegenslagen in het begin van deze eeuw een voorspoedige tijd beleefden. In Meerssen was de papierfabriek Tielens gevestigd, in Eysden de N. V. Maastrichtse Zinkwit Maatschappij, benevens een appelstroopindustrie; in Echt werd de grootste dakpannenfabriek van ons land gevestigd: "de Valk", die dateert uit 1900. Daarnaast komt nog andere industrie voor, o. a. de steenfabrieken en zuivelbedrijven, vrijwel over het gehele gebied van de provincie verspreid.

Als we aan de vooravond van de eerste wereldoorlog de balans opmaken, beseffen we eerst recht de stormachtige groei, die de industrie heeft doorgemaakt. Het aantal ondernemingen nam in veertien jaren tijd toe met 2353 vestigingen, waarvan niet minder dan 387 midden- en grootbedrijven. De industriële beroepsbevolking steeg met niet minder dan 51.510 personen. ²⁾

De periode tussen de beide wereldoorlogen.

Toen in 1914 na het uitbreken der vijandelijkheden en de oorlog op zee de exportmogelijkheid van de

1) Verslag van den toestand van het Hertogdom (c. q. van de provincie) Limburg, 1900-1914.

2) Zie tabel 1, 2, 3 en 4 aan het slot van dit artikel.

voornaamste industriëen verminderde, nam de werkgelegenheid aanmerkelijk af. De aanvoer van grondstoffen werd zeer onregelmatig, zodat de produktie met vele moeilijkheden had te kampen. Met name de schaarste aan brandstoffen was zeer nijpend.

In de jaren 1914-1918 werd sterk de ellende van onze afhankelijkheid van het buitenland op het terrein van de kolenvoorziening voelbaar. Uit Duitsland had Nederland in 1914 nog bijna 1 miljoen ton kolen ingevoerd en uit Engeland zelfs 2 miljoen ton om in de binnenlandse behoefte te voorzien. Nadat echter door de oorlogvoerende landen de uitvoer was stopgezet, zagen de Limburgse mijnen de binnenlandse markt voor zich geopend. De produktie werd nu in snel tempo opgevoerd en bedroeg in 1919 ca. 3.400.000 ton. Dit was mede te danken aan de vestiging van de Staatsmijn "Hendrik", die in 1917 te Brunssum in exploitatie werd genomen en aan de Oranje-Nassau Mijn III, die in 1918 in produktie kwam te Heerlerheide. Het kolentekort werd eveneens voor een deel overwonnen doordat de bruinkoolproduktie krachtig ter hand werd genomen. Door de ontginning van de in 1904 ontdekte bruinkoollagen kon de gewonnen hoeveelheid bruinkool worden uitgebreid van 42.000 ton in 1917 tot bijna 2 miljoen ton in 1919. Na de oorlog is de bruinkoolproduktie echter wederom belangrijk verminderd; slechts de Maatschappij "Carisborg" zette het bedrijf voort. Uit de eerste wereldoorlog stammen voor een deel ook de brikettenfabrieken, die nog steeds jaarlijks een belangrijke hoeveelheid kolenslik verwerken tot huisbrand.

De uitbreiding van de mijnindustrie had tot gelukkig gevolg, dat tal van werkloze arbeiders in deze bedrijfstak werden opgenomen. De gedwongen mobilisatie wist bovendien de werkloosheid te camoufleren. De levensmiddelen-schaarste en het gebrek aan andere gebruiksgoederen trachtte men te overbruggen door de produktie van Ersatz-artikelen. Doordat de invoer van Belgische kalk uitbleef, ontstonden in Limburg tijdelijk ca. hon-

derd kalkbranderijen en mergel-industrieën.¹⁾

Financieel en in industrieel opzicht was de oorlogsperiode echter niet bijzonder remmend; de verliezen, die de industrie leed, werden ruimschoots gecompenseerd door de hoge prijzen en de gestegen winsten. Tijdens de oorlog 1914-1918 werden zelfs 56 thans nog steeds bestaande ondernemingen opgericht. De eerste wereldoorlog heeft bovendien in verschillende bedrijfstakken de industriële ontwikkeling versneld. Traditionele verhoudingen werden doorbroken; de oorlog stimuleerde de ondernemersactiviteit. Het gebrekkige handelsverkeer opende velen de ogen voor de produktiemogelijkheden in het binnenland. De oorlogshausse versterkte het zelfvertrouwen en leidde tot een perspectivische vergroting van de mogelijkheden. De jaren van de wereldoorlog betekenden derhalve voor de industriële ontwikkeling van Limburg nauwelijks een onderbreking in de welvaartsperiode, die rond 1900 had ingezet.

Hoewel na de oorlog de snelle groei van voorheen niet meer geëvenaard werd, waren ook de twintiger jaren een tijd van stijgende welvaart, geringe werkloosheid en hoge produktiecijfers. Als gevolg van de regelmatige vervanging en vernieuwing van de produktiemiddelen heeft er in alle bedrijfstakken een belangrijke uitbreidings-investering en rationalisatie plaats gevonden. Dit proces geschiedde grotendeels uit de afschrijvingen, waardoor het zich min of meer aan de uiterlijke waarneming onttrekt. Deze investeringen waren nochtans een van de belangrijkste kenmerken van de industriële ontwikkeling. De groei van het aantal in de industrie tewerkgestelde arbeiders is hiervan indirect het bewijs. Spreekt men van industrialisering, dan gaan de gedachten onmiddellijk uit

1) Dr. A. de Graaf, De Industrie, in "De Nederlandse Volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen", deel II, Utrecht 1932, blz. 42 e. v. Zie voorts het artikel "Mergeexploitatie in Zuid-Limburg", in T. E. G. 1917, blz. 407.

naar nieuwe vestiging, doch de voortdurende inwendige uitbreiding, hoewel minder spectaculair, is minstens van gelijke importantie. De industriële uitbreiding, uit interne financiering bekostigd, vertoonde de typische karaktertrekken der historische gebondenheid; zij speelde zich door alle jaren heen af als het resultaat enerzijds van de ontplooiingsdrang, die in elke ondernemer schuil gaat, anderzijds als gevolg van de gerijpte omstandigheden en vereiste verhoudingen.

De jaren 1919-1925 kunnen korthedshalve gekenschetst worden als de periode van geleidelijk herstel, waarin de gevolgen van de wereldoorlog zoveel mogelijk werden uitgewist. Vanaf medio 1921 tot einde 1923 was de Duitse inflatie een geducht struikelblok voor de oplevende Limburgse industrie; de Duitse concurrentie en het goeddeels wegvallen van onze belangrijkste buitenlandse afzetmarkt waren voor de Limburgse industrie een flinke slag. Ook het sterk concurrerend België, dat door een aanzienlijke muntdepreciatie zijn positie op de Nederlandse markt belangrijk verstevigde, ging als afzetgebied voor de gewestelijke industrie grotendeels verloren. Over het algemeen waren de jaren 1921-1925 voor het economisch leven in Limburg zeer moeilijk; door de stagnerende afzet, de dalende produktie en de optredende werkloosheid verkeerde het bedrijfsleven in een gedrukte toestand. Omstreeks 1925 had het bedrijfsleven een crisis achter de rug, waarin op dikwijls hardhandige wijze was afgerekend met hetgeen in de na-oorlogse hausse was ontstaan, maar niet in een normaal kader paste.

De periode 1925-1931 was die van een grootscheepse economische opbloei, welke echter uitliep op een inzinking en besloten werd met een aantal crisismaatregelen van incidentele en tijdelijke aard.

Al was het tempo van de na-oorlogse uitbreiding langzamer, en al had de industriële hausse meer schoksgewijze plaats, toch droegen de investerin-

1) Mr. P. A. Blaisse, t. a. p., blz. 25.

gen, de vergrote industriële capaciteit en de nieuwe vestigingen nog steeds het duidelijk kenmerk van de industriële hoogconjunctuur. Dit wordt duidelijk geïllustreerd door de ontwikkeling van de mijnindustrie.

Enkele jaren na de eerste wereldoorlog werden aan de toen bestaande negen mijnen wederom drie nieuwe toegevoegd. De voorlopig laatste staatsmijn, de "Maurits", begon in 1924 te Geleen haar produktie. De "Maurits", verreweg de grootste van de Zuid-Limburgse mijnen, werd lange tijd gehouden voor de grootste in West-Europa. De particuliere mijnen besloten hun uitbreiding, toen in 1926 in Heerlerheide de vierde Oranje-Nassau Mijn in gebruik werd genomen en te Eygelshoven annex aan de mijn "Laura" de mijn "Julia" tot stand kwam. Twee jaar nadien bereikte de totale produktie voor het eerst 10 miljoen ton, hetgeen niet ver afweek van de binnenlandse behoefte.

Toen de Nederlandse mijnbouw opkwam, vond een deel van de oertollige agrarische bevolking werkgelegenheid in de mijnen. Dit aanbod was echter niet voldoende en daarom moesten de mijnen op ruime schaal gebruik maken van buitenlandse arbeidskrachten. Na de eerste wereldoorlog, in de tijd toen het busverkeer opkwam en toen aparte busdiensten voor mijnwerkersvervoer de arbeiderstreinen vervingen, is de plattelandsbevolking van Zuid- en Midden-Limburg in grote omvang in de mijnen gaan werken. Deze ontwikkeling heeft tot gevolg gehad, dat men thans kan onderscheiden een mijngebied van oudere datum met als stedelijke centra Heerlen, Kerkrade en in mindere mate Brunssum en Hoensbroek, en een mijngebied, omvattend een aantal gemeenten, rondom de centra Geleen en Sittard. In deze mijngebieden is minstens circa de helft van de beroepsbevolking in de nijverheid werkzaam bij de mijnen.

De snelle groei van de mijnindustrie met zijn

1) Pater Drs. Remigius Dieteren, O. F. M. Veertig jaren arbeiderswoningen in Limburg, "Ons Limburg", 1911-1951. Heerlen 1951, blz. 105.

enorme nevenbedrijven heeft in Zuid-Limburg diep ingrijpende veranderingen teweeg gebracht. Het oorspronkelijk landbouwgebied kreeg steeds meer een industrieel karakter. De bevolking nam snel toe. Er kwam een grote toevloed van arbeiders uit andere provincies, voornamelijk uit Gelderland, Noord-Brabant, Drente en Friesland. Ook de toeloop van buitenlandse arbeidskrachten was vooral in de aanvang zeer groot; men treft in de mijnstreek met name veel Duitsers, Polen, Belgen, Oostenrijkers, Slovenen en andere nationaliteiten. En niet alleen arbeiders vonden de weg naar het mijngebied, ook technisch, administratief en ander kaderpersoneel en tal van academici. In korte tijd nam het bevolkingstal van sommige gemeenten in buitensporige verhoudingen toe. Om enige van de meest sprekende voorbeelden te geven; Heerlen groeide van 6.646 inwoners in 1900 tot 64.705 inwoners in 1955; het bevolkingstal van Brunssum steeg van 2.156 inwoners in 1914 tot 22.273 inwoners in 1955; het inwonertal van Geleen, in 1920 nog slechts 4.610 zielen, bedraagt thans (1955) reeds 24.973 zielen.¹⁾ Deze sociale veranderingen riepen uiteraard tal van problemen op, die in het bestek van dit artikel geen behandeling kunnen vinden.

Daar de mijnen vrijwel uitsluitend mannen te werk stelden ontstond er op de arbeidsmarkt in het mijngebied een surplus aan vrouwelijke werkrachten. Deze omstandigheid heeft medegewerkt aan het tot stand komen van een tricotage- en confectie-industrie in de mijnstreek, o. a. te Treebeek, Brunssum, Geleen, Sittard, Stein, Terwinselen en Kerkrade, waarvan men het begin in de twintiger jaren kan situeren. In de mijnstreek bestonden verder een beperkt aantal industriebedrijven van uiteenlopend karakter, waaronder een aantal steenfabrieken, maar, afgezien van de chemische bedrijven van de Staats-

1) Zie voorts het artikel over "Relatieve Limburgse bevolkingsgroei" in het Jaarboek 1955 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.

mijnen is het tot de ontwikkeling van een neven-industrie¹⁾ van betekenis naast de mijnbouw niet gekomen.

Dezelfde uitbreiding als de mijnstreek vertoonde in de twintiger jaren ook het industriegebied van Midden- en Noord-Limburg. Door de verdere ont-plooiing van de industriële structuur heeft deze in-dustriestreek zich uitgestrekt tot een langgerekte strook langs de Maasoever vanaf Echt tot Venlo en Blerick. Dit gebied zou men kunnen onderverdelen in verschillende kleinere, die overigens met el-kaar weinig gemeen hebben.

Het was niet zozeer de verkeersfunctie van de Maas, die tot de industrialisatie van deze streek heeft bijgedragen, dan wel de ter plaatse aanwe-ge klei, die oorzaak was van het ontstaan van een kleiwarenindustrie. Daarnaast was er de groei van de metaalindustrie, om welke bedrijfstakken heen nog enkele andere industrieën tot ontwikkeling kwamen, o. a. steenfabrieken, landbouwverwerken-de industrie en een aantal bedrijven voor de ver-vaardiging van voedings- en genotmiddelen. Van oudsher had deze streek ook een flink ontwikkelde bouwbedrijvigheid, misschien wel hieruit te ver-klaren, dat het bouwen als een soort overgangs-vorm beschouwd werd tussen agrarische en zuiver industriële werkzaamheid. Het Noord-Limburgse aandeel in de bouwactiviteit van elders gelegen in-dustriecentra was in deze tijd niet gering. De klei-warenindustrie, de sector metaal en de bouwnij-verheid zijn de "grote drie", welke de dringend noodzakelijke aanvullende bestaansmogelijkheden naast de landbouw hebben geschapen. Daarnaast verrezen er in deze jaren enkele houtbewerkings-bedrijven, een viertal meubelfabrieken, een zeep-

1) Drs. J. J. J. van de Venne, De tricotage- en con-fectienijverheid in de Zuid-Limburgse mijnstreek, in Sociaal-geografische mededelingen, 1944, no. 2, blz. 81 e. v. Eveneens van de hand van Drs. J. J. J. van de Venne verscheen een artikel over "De steen-fabrieken in de mijnstreek van Zuid-Limburg" in T. E. G., blz. 144-151.

fabriek, verffabrieken en verscheidene metaalbedrijven, deze laatste met name te Blerick.

De steden trokken anders geaarde industrieën aan. In Venlo ontwikkelden zich twee belangrijke enveloppenfabrieken en enkele meubelfabrieken; er had een verdere differentiatie in de fabricage van metaalwaren plaats; tenslotte werden na de wereldoorlog in Venlo gesticht een fabriek van optische artikelen (Zeiss), een confectiefabriek, een fabriek van dameskousen, een betonwarenbedrijf en de bekende chemische fabriek van van der Grinten (1928). In Roermond werden de bestaande chemische bedrijven belangrijk uitgebreid; in 1925 werd hier de N.V. Electro-Chemische Industrie gesticht. Naast enkele kleinere bedrijven kwamen er in deze periode een betonwarenfabriek, een emballagefabriek en een rijwielenfabriek tot ontwikkeling. Echt tenslotte beleefde de opkomst van een strohulzen- en borstelfabriek, een fabriek van draineerbuizen en een steenfabriek. Hoewel de verschillende industrieën in dit gebied derhalve weinig samenhang vertonen, is dit bont geheel van industriële bedrijvigheid in de twintiger jaren ruimtelijk gezien langzamerhand aaneengegroeid. Evenals in de andere Limburgse industriestreken zette ook in het Maastrichtse industriegebied de concentratie zich voort. Het jaar 1920 bracht een grote uitbreiding van het gebied der gemeente; grote delen van Gronsveld, Heer, Meerssen en Amby en de vroeger zelfstandige gemeenten St. Pieter en Oud-Vroenhoven werden bij Maastricht geannexeerd. In de twintiger jaren ontstonden in verschillende bedrijfstakken nieuwe ondernemingen: o.a. de chemische fabriek ten Horn (1917), de meubelfabriek Wagemans en van Tuinen (1918), de Holland-Rubberfabriek "Radium" (1919), de N.V. Vereenigde Zuid-Limburgsche Steenfabrieken (1920), ontstaan door fusie van drie steenfabrieken, de Staalwerken "De Maas" (1925) en de chemisch-pharmaceutische fabriek "Haco" (1926). In 1925 werd de kristal-afdeling van "De Sphinx" overgeplaatst naar de gebouwen van de in 1902 gestichte glasfabriek "Stella" en met deze fabriek

verenigd; als zodanig ontstond uit deze fusie de N. V. Kristalunie. De grootste nieuwe vestiging in deze periode vond ongetwijfeld plaats door de oprichting van een cementfabriek. Toen de oorlog onze afhankelijkheid op het gebied van de cementvoorziening duidelijk had aangetoond, stond het vast, dat Nederland de produktie hiervan ter hand zou moeten nemen. Een staatscommissie adviseerde in 1920 reeds tot de oprichting van een gemengde cement- en kalkfabriek. Verder dan het rapport kwam men echter niet en eerst enkele jaren later zou een buitenlands initiatief de cementindustrie tot leven brengen. Nadat de in de oorlog opgekomen Maastrichtse mergelindustriën reeds lang ter ziele waren, stichtte een Belgisch-Zwitserse combinatie in 1926 de E(erste) N(ederlandse) C(ement) I(ndustrie), een bedrijf met een belangrijk grotere capaciteit dan men hier te lande ooit had durven dromen. Voordat men met de produktie begon, werd korte tijd als proef een fabriek te Vaals geëxploiteerd. Maastricht werd tenslotte als vestigingsplaats gekozen, omdat hier als enige plaats in Nederland een grote hoeveelheid exploiteerbare mergel (de St. Pietersberg) bij een geschikt vaarwater voorkwam. De fabriek begon met vier ovens, die een produktie van 380.000 ton per jaar mogelijk maakte.¹⁾

Hetzelfde beeld van opgewekte economische activiteit vertoonde ook de verspreide industrie in geheel de provincie; tal van kleine bedrijven onderzochten gunstige mogelijkheden tot uitbreiding; alom verzezen nieuwe vestigingen; alles bijeen een bont geheel van bedrijven en produkten. In Genneep en Mook ontwikkelden zich meubel-, tricotage-, papier-, asphalt-, draadwaren-, kalkzandsteen-, botervaten- en kapokfabrieken, ten dele onder invloed van industriëlen uit Nijmegen. In Venray verrees een fabriek van betonwerken; in Horst verdient vermelding de vestiging van een zeldzame tak van nijverheid: de N. V. Zuid-Nederlandse Kantfabriek in 1928. In Weert werd de industriële

1) Dr. A. de Graaf, t. a. p. blz. 113.

structuur langzaam aan verstevigd; in deze periode werden een particuliere exportslagerij en een textielfabriek (Tricotagefabriek Beeren, 1920) opgericht. In Vaals verrezen wederom enkele nieuwe textielfabrieken. In Zuid-Limburg kwamen enkele stroopfabrieken tot ontwikkeling. Tenslotte waren er tal van kleinere fabrieken - denken we slechts aan steenfabrieken, zuivelfabrieken, timmer- en kistenfabrieken, kledingbedrijven en bedrijven voor voedings- en genotmiddelen ¹⁾ die in de twintiger jaren tot ontplooiing kwamen.

Na 1930 volgden ook voor de Limburgse industrie slechte jaren. De economische wereldcrisis, die in het najaar van 1929 begon en die wegens het samenvallen van een agrarische en industriële overproduktie een bijzonder ernstig karakter droeg, was bepaald noodlottig voor deze provincie, die zijn bloei voor een deel te danken had aan handel en transitoverkeer en waarvan de industrie en landbouw voor een zeer groot deel op export waren ingesteld. De hoogconjunctuur, die in de voorafgaande jaren de geweldige industriële ontwikkeling op gang had gebracht, had plaats moeten maken voor een ernstige baisse, die een belangrijke invloed had op het tempo van de industriële activiteit. Waar de Nederlandse volkshuishouding voortdurend dichter naar de wereldhuishouding was toegroeid, moest zij als consequentie daarvan ook de wisselingen en schokken van het wereldverkeer in onverzwakte mate opvangen. Tegenover de welvaart, waarin de wereldhuishouding ons land in tijden van opgaande conjunctuur had betrokken, stond als debetpost de grotere conjunctuurgevoeligheid en het gebrek aan stabiliteit. Als gevolg van de rechtstreekse verbondenheid van de verschillende sectoren van het bedrijfsleven wist deze conjunctuuromslag zich in alle geledingen verder

1) Voor de industriële ontwikkeling in de twintiger jaren werd in hoofdzaak geraadpleegd een artikel van Drs. H. C. W. Roemen, De structuur der Limburgse industrie, in T.E.G., 37e jaargang, Maart/April 1946.

voort te planten. De politiek van de regering was voornamelijk gericht op deflatie, versobering en verlaging der produktiekosten; de periode 1931-1936 vormde het hoogtepunt van deze crisispolitiek. De nagestreefde aanpassing werd echter slechts in geringe en onvoldoende mate bereikt.¹⁾ Met de crisis veranderde ook de ondernemersmentaliteit. Was de ondernemer aanvankelijk in het algemeen meer de individualistische handelaar, bereid tot concurrentie en strijd, deze leer van de "survival of the fittest" maakte in de crisisjaren voor het eerst geleidelijk plaats voor het kartel en voor andere vormen van samenwerking tussen de ondernemers, hetgeen door de overheidspolitiek in de hand werd gewerkt.

De crisis was ondanks zijn algemeen karakter voor de verschillende bedrijfstakken toch zeer ongelijk; sommige bedrijfstakken passeerden reeds in 1928 het hoogtepunt, voor andere daarentegen brak dit ogenblik eerst in 1933 aan. Alle hebben ze echter voor en na evenzeer de ingrijpende veranderingen in de economische structuur ondervonden.

Aangezien een belangrijk deel van de grote en middelgrote industrie in Limburg meer dan waar ook elders zgn. "bodenständig" was, heeft de crisis in deze bedrijfstakken pas later ingezet en zich voornamelijk gemanifesteerd als een afzetcrisis. Deze opmerkelijke ontwikkelingsgang constateerde men in de deriger jaren zeer duidelijk in de mijnindustrie. Toen overal in Europa de kolenproductie in sterke mate terugliep, bleef de Nederlandse produktie nog toenemen. Bijna 13 miljoen ton werd in 1931 geproduceerd, waarvan nog een belangrijk deel geëxporteerd kon worden. Werden in het buitenland door de producenten en door de overheid ingrijpende maatregelen genomen om de situatie meester te worden, in Nederland gebeurde tot 1934 niets. Door het uitblijven van overheidsmaatregelen waren de mijnondernemingen op zichzelf aangewezen. Vooral de particuliere mijnen, die steeds een groot deel van hun kolen in het buiten-

1) Mr. P. A. Blaisse, t. a. p., blz. 23.

land hadden afgezet, moesten hun produktie beperken; in de periode 1931-1936 daalde deze zelfs met ruim 24 %. De staatsmijnen behoefden niet tot produktievermindering over te gaan; door hun gunstige afzetmogelijkheden kon in genoemde periode de produktie van de staatsmijnen nog met meer dan 10 % worden opgevoerd.¹⁾

In 1936 kon ook de totale produktie zich weer enigszins herstellen; in die tussentijd was de gezamenlijke produktie overigens nog geen 10 % gedaald. De conjunctuurschommelingen hebben zich op een andere wijze gevoeliger vertoond, namelijk in de ongelijke ontwikkeling van lonen en kolenprijzen. Aangezien het arbeidsloon bij de mijnindustrie een zeer grote plaats in de produktiekosten inneemt, werd gepoogd door verhoging van het arbeidstempo en met behulp van mechanisatie de disparitaire loonontwikkeling te overwinnen. Dit heeft ertoe geleid, dat in latere jaren een aanmerkelijk kleiner aantal arbeiders nodig was voor dezelfde of zelfs hogere produktie, welke beperking van arbeidskrachten in hoofdzaak is afgewenteld op de buitenlandse arbeiders.

Intussen had het mijnbedrijf zijn karakter gewijzigd. Een steeds groeiend deel van de produktie (tussen 30 en 40 %) werd in eigen bedrijf verwerkt. Naarmate de mijnbouw geleidelijk voortschreed in noord-westelijke richting, werden dieper gelegen en vettere kolenlagen ontgonnen. Bij de Staatsmijnen "Emma" en "Maurits" werden daarom in 1925 en 1929 cokesfabrieken gesticht, die per jaar 3 miljoen ton steenkolen verwerkten. Bij de cokesfabricage werd ook gas gewonnen, dat voor de gasvoorziening van een aantal gemeenten in Limburg en Noord-Brabant werd gebruikt. Het grote overschot aan cokesovengas was tenslotte aanleiding, dat in 1930 bij de Staatsmijn "Maurits" een stikstofbindingsbedrijf gesticht werd, dat een

1) Pater Drs. Remigius Dieteren O. F. M., Mens en Mijn, een halve eeuw strijd, groei en bloei voor de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond, Heerlen 1953, blz. 267-272.

reeks chemische produkten in produktie nam. Enkele mijnen begonnen daarnaast met de opwekking van elektriciteit, die allereerst in het eigen bedrijf werd aangewend, maar eveneens diende voor de stroomvoorziening in Limburg.

De produktie van steenkool en cokes, die zich in de twintiger jaren in sterk stijgende lijn bewoog, wist over het algemeen in de crisisjaren een vrij stabiele omvang te behouden. Van de totale produktie leverden in doorsnee de vier staatsmijnen 60 % en de acht particuliere mijnen 40 %. De ontwikkeling van de produktiecijfers van steenkool, cokes en bruinkool sedert 1919 vindt men in onderstaand overzicht.

Jaar	Totale hoeveelheid gedolven steenkool	Produktie van cokes	Produktie v. bruinkool
	in miljoen kg.	in milj. kg.	in milj. kg.
1919	3.391		1.882
1920	3.941		1.396
1921	3.921		122
1922	4.637	452	29
1923	5.233	672	54
1924	5.781	976	191
1925	6.765	1.144	208
1926	8.734	1.199	211
1927	9.268	1.479	201
1928	10.678	1.573	197
1929	11.705	2.403	157
1930	12.055	2.599	144
1931	12.861	2.739	122
1932	12.382	2.520	124
1933	12.271	2.609	97
1934	12.312	2.779	92
1935	12.196	2.878	86
1936	12.994	3.053	89
1937	14.638	3.365	143
1938	13.488	2.395	170
1939	12.861	2.208	197

Bron: Jaarcijfers voor Nederland.

1) Dr. A. de Graaf, t. a. p., blz. 102 e. v.

In tegenstelling tot de mijnstreek, waar de invloed der crisis relatief beperkt bleef, heeft het industriegebied van Noord- en Midden-Limburg van de ongunstige conjunctuur ruimschoots zijn deel gehad. De kleiwarenindustrie wist ondanks prijsafspraken en invoercontingentering niet aan een gevoelige produktievermindering te ontkomen. Voor de meeste bedrijven was de strijd om het bestaan zeer moeilijk, vooral voor die, welke voor een belangrijk deel op export waren ingesteld. Uitzonderingen bevestigen echter ook hier de regel; de dakpannenfabrieken en de gresbuizenindustrie o. a. zagen nog kans tot een belangrijke uitbreiding. Ook de metaalnijverheid beleefde geen gemakkelijke jaren; het loonniveau beïnvloedde sterk de marktpositie van deze bedrijven. Vooral de ijzergieterijen hebben door de scherpe concurrentie en het gebrek aan mechanisatie van de crisis geleden. De machinefabrieken en constructiewerkplaatsen, die door hun afhankelijkheid van de algemene investeringsdrang in de conjunctuur achteraan hinken, beleefden sinds 1933 wederom enige opleving. In de dertiger jaren was er over het algemeen een zekere concentratie-tendens werkzaam, zich uitend in een vermindering van het aantal bedrijven en een grotere bedrijfsbezetting. De grote betalingsmoeilijkheden met Duitsland hebben veel tot het chronisch karakter van de malaise bijgedragen. Van de steden werd vooral het belangrijk handelscentrum Venlo en het in 1939 geannexeerde Blerick zwaar getroffen. De expeditie- en verkeersbedrijven zagen zich ernstig gehandicapt door de ingevoerde contingenteringsbepalingen. De Roermondse industrie was voor een deel minder conjunctuurgevoelig, waarschijnlijk door de aanwezigheid van haar chemische bedrijven. De chemische industrie wist zich in deze periode opmerkelijk te ontwikkelen. Twee belangrijke vestigingen in deze bedrijfstak mogen hier met name vermeld worden: de enkele jaren voor de tweede wereldoorlog in Herten opgerichte N. V. Nederlandse Patent- en Kristalsodafabriek v. h. Dury en Hammes en de Electro-Chemische Industrie Noury & van der

Lande te Roermond. ¹⁾

Het merendeel van de Maastrichtse industrie, van oudsher een belangrijke exportindustrie, heeft tijdens de dertiger jaren een bijzonder moeilijke tijd doorgemaakt; als gevolg van de algemene afzetmoeilijkheden waren vele bedrijven gedwongen hun produktie te beperken en een deel van hun personeel te ontslaan. De binnenlandse markt, die door contingentering als afzetgebied overbleef, bood nauwelijks voldoende bestaansmogelijkheden. Toch is de ontwikkeling ook hier zeer ongelijk. De keramische industrie heeft van de crisis een gevoelige invloed ondergaan. Anderzijds werden er toch nog een aantal ondernemingen opgericht, o. a. N. V. "The National" Regenkledingbedrijf (1932), de Bataafsche Rubber Industrie (1933) en Bates Cepro Zakken Maatschappij (1936). De in 1926 gestichte cementindustrie kon zich vrij behoorlijk handhaven al moest ook deze moeilijke jaren doormaken. In 1931 viel het internationaal cementkartel, dat de afzet regelde, uiteen. De strijd zette toen hevig in met het gevolg, dat de financiële uitkomsten voor de E. N. C. I. zeer onbevredigend werden. In 1934 greep de regering in deze kartelstrijd in door middel van een invoercontingentering. Intussen was het verbruik in 1935 zijn dieptepunt gepasseerd en volgde een snelle groei. De keramische industrie kon zich eerst in 1938 door de oplevende conjunctuur geleidelijk enigszins van de geleden verliezen herstellen. ²⁾

Aangrenzend aan Maastricht, in Borgharen, kwam voor de oorlog een nevenvestiging tot stand van de chemische fabriek C. V. Erven Ankersmit uit Deventer.

In heel Limburg vielen er uiteraard in deze tijd niet veel nieuwe vestigingen te noteren, alhoewel de ondernemersactiviteit toch niet geheel was lamgelegd. De oprichting van enkele belangrijke in-

1) Jaarverslagen Kamer van Koophandel voor Midden-Limburg, 1933-1940.

2) Jaarverslagen Kamer van Koophandel voor Maastricht en omgeving, 1931-1939.

dustrieën hebben wij reeds vermeld. Ook een aantal kleinere bedrijven dateren uit deze periode. Tussen 1930 en 1935, midden in de crisis dus, werden niet minder dan twintig textielondernemingen gesticht, waarvan het merendeel tricotagefabrieken. Daar hun produktie geheel op de binnenlandse markt werd afgezet, waren zij in staat zich vrij redelijk te ontwikkelen. Zij dankten voor het merendeel hun ontstaan aan het relatief ruime aanbod van goedkopere vrouwelijke arbeidskrachten, waarvoor in tal van streken in Limburg nauwelijks emplot was. Voorts vinden we het ontstaan van enige betonwarenfabrieken, kalkmergelbedrijven, sigarenfabrieken, metaalwarenindustriën en enkele andere. Over het geheel genomen is echter dit getal nieuwe, doorgaans kleine vestigingen niet te vergelijken met de onstuimige spontane industriële groei uit de eerste twintig jaren van deze eeuw. Een uitzondering dient min of meer gemaakt voor Weert, dat zijn industrieel apparaat in de dertiger jaren belangrijk heeft uitgebouwd: in 1933 werd het constructiebedrijf "Unicum" naar Weert overgeplaatst, in 1934 verrees de aluminium- en metaalwarenfabriek "Weert" en in 1936 werd de Nationale Lucifersfabriek gesticht. Zodoende groeide deze gemeente geleidelijk tot een belangrijk industrieel centrum.

Noemenswaardige uitbreiding van de bestaande industrie heeft in de crisisjaren evenmin plaats gehad, met enige beperking wellicht voor de mijnbouw, de elektro-technische en elektro-chemische bedrijven en de kleding-industrie. In het algemeen mag men aannemen, al zijn geen gegevens hierover beschikbaar, dat de afschrijvingen en vervangings-investeringen geen groot beloop zullen hebben gehad. Waar in belangrijke mate geïnvesteerd werd, betrof dit veelal arbeidsbesparende produktie-installaties. De grote omvang van de werkloosheid bij een reeds voortgeschreden industrieel herstel moet dan ook uit deze rationalisatie verklaard worden. Dit blijkt uit de volgende tabel:

Het aantal werkloosheidsdagen in enkele bedrijfstakken in Nederland, als percentage berekend van het totaal aantal dagen, dat gewerkt had kunnen worden, indien er geen werkloosheid was opgetreden.

Jaar	Aardewerk-industrie	Bouwbedrijven	Steenkolenmijnen	Metaal-industrie	Algemene index
1930	7,9	11,3	0,3	7,8	7,8
1931	29,-	17,6	0,8	21,5	14,8
1932	31,4	36,8	6,1	35,7	25,3
1933	34,-	36,5	11,-	35,9	26,9
1934	32,4	35,7	17,3	38,-	28,-
1935	43,2	42,2	21,3	41,5	31,7
1936	53,9	47,7	14,-	37,2	32,7
1937	46,3	41,3	4,6	24,8	26,9
1938	39,4	34,8	3,1	20,8	25,-

Bron: Statistisch Zakboek 1933 t/m 1938.

De opleving, die zich na 1936 voordeed, heeft slechts gedeeltelijk geleid tot een verruiming van de arbeidsgelegenheid in de beschermde industrieën. Een rapport, dat in 1939 door een commissie uit de Hoge Raad van Arbeid over de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit in een aantal Nederlandse bedrijfstakken werd uitgebracht, bevestigt de indruk, dat met name in een aantal gecontingenteerde industrieën de rationalisatie in de jaren 1930-1936 belangrijke voortgang heeft gemaakt,¹⁾ waarbij de werkgelegenheid ten achter bleef.

Het contingeringsbeleid heeft tevens onbetwistbaar geleid tot een belangrijke versterking van de positie van de Limburgse industrie op de Neder-

1) Dr. A. de Graaf, t. a. p., blz. 16; Mr. P. A. Blaisse, t. a. p., blz. 154-191.

landse markt. Dank zij de ingevoerde contingenteringen kon de noodzakelijke grondslag worden gelegd voor de uitbreiding en differentiatie van de industriële produktie in latere jaren. De industriële achterstand van dit gewest werd daarmee belangrijk verminderd, hetgeen het gelukkig gevolg mag heten van het corrigerend ingrijpen van de crisis-periode. Helaas ontbreekt een bedrijfstelling, die ons een volledig beeld van de ontwikkeling in het decennium van 1930-1940 had kunnen verschaffen.

Door de internationale omstandigheden werd de regering in september 1936 gedwongen tot de devaluatie van de gulden over te gaan. Met die aanpassing aan het buitenlands prijsniveau kreeg ook Nederland deel aan de reeds elders in 1933 ingetreden verbetering van de conjunctuur. Het herstel duurde echter niet lang, aangezien de internationale conjunctuur in de loop van 1937 opnieuw minder gunstig werd. De verscherping van de internationale politieke verhoudingen doorkruiste in dit tijdvak in steeds meerdere mate de economische politiek. In 1939 bracht de mobilisatie vele bedrijven in moeilijkheden, doordat een groot aantal werknemers in militaire dienst werd opgeroepen. Dit duurde tot de meidagen van 1940, toen ook Nederland werd meegesleurd in de wereldcatastrophe.

De Limburgse industrie sedert 1940.

De oorlogstijd heeft het Limburgs bedrijfsleven, meer dan welke crisis ook, onnoemelijk veel schade berokkend, waarvan men zich pas na jaren kon herstellen. Gedurende de oorlog werden wij afgesneden van het overgrote deel van onze import- en exportmarkten; grond- en hulpstoffen werden zeer schaars, vooral steenkool; er heerste groot gebrek aan levensmiddelen; behalve enige gedwongen uitvoer naar Duitsland, was ons land een autarkisch gebied. Behalve door gebrek aan

1) Nota betreffende de gevoerde contingenteringpolitiek en hare gevolgen; 's-Gravenhage 1936, blz. 11-134.

grondstoffen werd de situatie voor de Limburgse industrie ook door andere oorzaken steeds moeilijker: de stijgende kosten konden op grond van het prijsbeheersingssysteem niet in prijsverhogingen worden doorberekend; de slechte voedings-toestand deed de arbeidsproduktiviteit sterk verminderen; de gebrekkige verkeersverbindingen en de talrijke maatregelen en besluiten, die in de oorlogstijd werden uitgevaardigd, zoals vestigingsverboden, bedrijfsvergunningen en industriële distributiemaatregelen hadden tot gevolg, dat de bedrijfsleiding niet meer tot normale prestaties in staat was. In de eerste oorlogsjaren hadden deze moeilijkheden geen ernstige terugslag op de werkgelegenheid. Door de verplichte tewerkstelling in Duitsland ontstond er echter vanaf het najaar 1942 een tekort aan arbeidskrachten, waardoor het vele fabrieken onmogelijk werd op de normale voet door te werken. Het stopzetten van bedrijven of afdelingen, dat reeds in 1941 begon is zodoende verklaarbaar; toch is het grootste deel der fabrieken, zo goed en zo kwaad als het ging, in bedrijf gebleven tot in de zomer van 1944.

Een enkel woord nog over de lotgevallen van de mijnindustrie gedurende de oorlog. Onmiddellijk na de bezetting werden de particuliere mijnondernemingen onder het beheer van een "Verwalter" gesteld; vanaf 1942 kwamen ook de staatsmijnen onder Duitse controle. De strijd in de mijnindustrie tussen Nederlanders en Duitsers werd daarna steeds feller. De tegenwerking groeide en de sabotage en het ondergronds verzet namen toe. Er braken enkele stakingen uit; een aantal leidende functionarissen werd ontslagen of gearresteerd. De Duitse aandrang tot produktieverhoging uitte zich in de invoering van zondagsarbeid en in de verlenging van de werktijd. Het gezamenlijk personeel van de mijnen steeg in de oorlog bijna met 10.000 personen; de persoonlijke prestatie per ondergrondse dienst daalde echter tot de helft. Het stikstofbindingsbedrijf kon zijn waardevolle

produktie geheel voor de Nederlandse markt behouden. Plannen om in het laatste oorlogsjaar hier springstoffen te vervaardigen konden nog bijtijds worden verijdeld. De oorlog heeft derhalve de mijnen en hun nevenbedrijven vrij ongedeerd gelaten. Bij de bevrijding van Zuid-Limburg in september 1944 bleek de schade aan de produktiecapaciteit mee te vallen, behoudens dan de vernietiging van de vloertegelfabriek en de zinkwitfabriek te Maastricht en de schade, toegebracht aan de elektriciteitscentrales en inrichtingen van de mijnen. Bijna alle bedrijven in dit gebied hadden direct na de bevrijding de produktie hervat, maar het gebrek aan grondstoffen, de slechte voedingstoestand van de arbeiders en het verkeersisolement van dit frontgebied, hadden op de produktie een sterk remmende invloed.

Midden- en Noord-Limburg waren minder gelukkig. Toen de geallieerde troepen in maart 1945 eindelijk dit gebied bevrijd hadden, waren de fabrieken van een groot deel van hun machines en voorraden beroofd, waren vrijwel alle schoorstenen opgeblazen en waren bovendien nog talrijke andere verwoestingen aangericht. Het moet verwonderlijk heten, dat in betrekkelijk korte tijd verschillende bedrijven nog kans zagen om ondanks deze complete desorganisatie op kleine schaal de produktie weer te beginnen.¹⁾

In de eerste jaren na de bevrijding werd de uitbreiding van de produktie door vele moeilijkheden geremd. De schaarste aan materialen had een diep ingrijpende en vaak bureaucratische overheidsbemoeiing en distributie ten gevolge; de arbeidsproduktiviteit stond op een bijzonder laag peil; op de arbeidsmarkt heerste er een gebrek aan geschikte arbeidskrachten; de bilaterale handelsverdragen remden voorlopig de export. Nochtans werden energieke pogingen aangewend om de oorlogs-

1) Dr. H. C. W. Roemen en Drs. J. W. F. van Mee-geren, de Limburgse industrie in de jaren 1940-1945, artikel opgenomen in het Gedenkboek "Limburg 1940-1945", Maastricht, z. j., blz. 81-84.

gevolgen zo spoedig mogelijk te boven te komen. Na vijf jaar oorlog, voorafgegaan door een langdurige depressieperiode, greep men enthousiast naar nieuwe ontplooiingsmogelijkheden. Het meest markant in de economische ontwikkeling na 1945 zijn de investeringen, die voor een groot deel gericht waren, niet alleen op het herstel van de industriële uitrusting, doch vooral op een grote uitbreiding van deze uitrusting. Dank zij de ongebroken ondernemersvitaliteit was er sedert 1948 sprake van een geweldige opleving van de economische activiteit; in vele bedrijfstakken werd in genoemd jaar reeds de vooroorlogse produktie-omvang bereikt. In de jaren 1948-1950 hebben tal van Limburgse industrieën, voortbouwend op de schier onverzadigbare inhaalvraag, een geweldige investeringsactiviteit aan de dag gelegd. Produktie en afzet namen steeds meer toe; behalve voor de binnenlandse markt werd een steeds ruimer aandeel van de produktie voor export bestemd. De metaalnijverheid, de chemische bedrijven, de papier- en de textielindustrie hadden met name al zeer spoedig de fase van het herstel achter de rug en begonnen een ongeremde uitbreiding. In deze periode werden ook de chemische bedrijven van de staatsmijnen belangrijk uitgebreid.¹⁾ Desondanks waren er nog voldoende knelpunten, die de expansie in het spoor hielden; op een bepaald tijdstip was het de Nederlandse deviezenvoorraad, die de aankoop van voldoende grondstoffen remde; op een ander tijdstip was er een tekort aan geschoolde arbeiders; dan weer was het een tekort aan risico-dragend kapitaal of soms ook het ontbreken van gunstige afzetmogelijkheden, die remmend optraden. Dit waren echter gelukkig nog geen serieuze struikelblokken voor de ondernemersactiviteit. Een ernstiger terugslag vormde echter de Korea-crisis. De stijging van de prijzen op de wereldmarkt sedert 1950 leidde tot voorraadvorming bij het bedrijfsleven en een belangrijke stijging van de in-

1) Jaarverslagen Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Limburg 1948, 1949 en 1950.

voer. De verslechtering van de ruilvoet deed de betalingsbalans in een onrustbarend tekort omslaan. In 1950 bedroeg dit 1 miljard, in het eerste halfjaar van 1951 ruim 800 miljoen. De overwonnen gewaande schaarstetoestand, het tekort aan noodzakelijke grondstoffen, de versnelde stijging van prijzen en lonen en de uitputting van de gouden deviezenvoorraad dreigden zich te herhalen. Er werd een tijdelijke beperking van de consumptie en investeringen doorgevoerd, bewerkt door middel van crediet- en belastingmaatregelen. De verwachte omkeer kwam in september 1951. Daarna begon een uitzonderlijke opgang. Hoewel internationaal het jaar 1952 nog een jaar van recessie was, had in Nederland een ononderbroken economische vooruitgang ingezet, die het karakter heeft aangenomen van een volledige hoogconjunctuur. De produktiviteit is sindsdien met sprongen gestegen. Vooreerst ontbreekt er echter nog een zekere consolidatie in deze ontwikkeling.

Exacte cijfers, hoe deze ontwikkeling zich in het Limburgse bedrijfsleven heeft uitgewerkt, staan ons niet ter beschikking. Wel is het mogelijk enkele vergelijkingen te maken tussen de resultaten van de laatste bedrijfs- en beroepstellingen. Het aantal ondernemingen in Limburg nam toe van 10.137 in 1930 tot 12.244 in 1950; het aantal midden- en grootbedrijven steeg van 1144 in 1930 tot 2567 in 1950. Veilig mag men aannemen, dat het merendeel van de nieuwe vestigingen dateert van na de oorlog. De omvang van de in de nijverheid werkzame beroepsbevolking nam toe van 87.000 in 1930 tot 120.179 in 1947 en tot 142.246 in 1950. Hieruit blijkt, in welke omvang de industriële bezetting van Limburg zich heeft uitgebreid. Het tempo der industriële groei heeft ongetwijfeld in de periode na de bevrijding de stormachtige ontwikkeling van de eerste decennia van deze eeuw over-

1) Prof. G. Brouwers, Tien jaar economische politiek, opgenomen in het jubileumboek van de Herstelbank: "Tien jaar economisch leven in Nederland, 's-Gravenhage 1955, blz. 91-93.

troffen. Na 1950 is de industrialisatie nog belangrijk toegenomen; over de omvang hiervan zijn echter nog geen cijfers beschikbaar.

Overzien wij de Limburgse industriecentra in de na-oorlogse jaren, dan komt ons een beeld voor ogen van groeiende bedrijfsactiviteit, van snel toenemende industriële vestiging en uitbreiding en van ongeëvenaarde welvaart.

Voorop in deze rij gaat de nog steeds in industriële betekenis toenemende belangrijke mijnstreek, die zijn welvaart in hoofdzaak ontleent aan de mijnindustrie, maar waar ook in het recente verleden diverse andere bedrijfstakken tot ontwikkeling kwamen. Trachten wij vooreerst de vooruitgang van de mijnindustrie te schetsen.

Door de prioriteit, die de regering aan het herstel van de produktiecapaciteit van de mijnindustrie verleend had, nam de kolenvoorziening van ons land geleidelijk toe. De particuliere mijnen werden vanaf mei 1945 tot en met 1948 onder beheer gesteld, welk besluit werd opgeheven, toen de staatscommissie Couvée in grote meerderheid nationalisatie van de mijnen had afgewezen. Een karakteristiek element van de na-oorlogse ontwikkeling in het mijnbedrijf vormde de invoering in 1945 van een publiekrechtelijke organisatie van deze bedrijfstak.

Ondanks de verder doorgevoerde mechanisatie en een doelbewuste planning was het rendement per ondergrondse arbeider in de mijnindustrie niet meer voor grote verbeteringen vatbaar; de ongunstige geologische omstandigheden en de horizontale uitbreiding van de ondergrondse bedrijven waren hieraan mede debet. Hoewel de scholing en opleiding tot de mijnarbeid - waarvan de mechanisatie afhankelijk is - uitgebreid werd ter hand genomen, bleef er een chronisch tekort aan arbeidskrachten bestaan, waardoor grotendeels ongeschoolde buitenlandse arbeiders moesten worden aangetrokken. In verband met de groei van het ondergronds bedrijf en de aanleg van dieper gelegen produktieverdiepingen, zijn verschillende nieuwe

schachten afgediept of in voorbereiding. De schachten III en IV van Staatsmijn "Emma" en de derde schacht van de "Willem-Sophia" zijn gereed, nieuwe schachten van de Staatsmijnen "Maurits" en "Hendrik" naderen hun voltooiing.

De ontwikkeling van de produktie is in de volgende tabel weergegeven:

Jaar	Totale hoeveelheid gedolven steenkool	Produktie van cokes	Produktie van bruinkool
	in miljoen kg.	in milj. kg.	in milj. kg.
1940	12.145	2.053	199
1941	13.356	2.027	199
1942	12.329	1.774	281
1943	12.497	1.901	383
1944	8.313	1.340	233
1945	5.097	840	128
1946	8.314	1.134	483
1947	10.104	1.528	474
1948	11.032	1.928	279
1949	11.705	2.120	205
1950	12.247	2.194	194
1951	12.424	2.241	249
1952	12.532	2.477	235
1953	12.297	2.445	252
1954	12.071	2.454	172

Bron: Jaarcijfers van Nederland.

In de afgelopen jaren kon de sterk gestegen behoefte aan brandstoffen niet meer door een evenredige stijging van de produktie worden opgevangen. Een tijdelijke werktijdverlenging tijdens een in de Korea-crisis optredend acuut kolentekort bracht slechts voorlopig enig soulaas. Met behulp van versnelde mechanisatie, uitbreiding van het aantal ondergrondse arbeiders en ontginning van gunstige kolenlagen, tracht men het produktiepeil te verhogen. Naast deze bijzondere maatregelen heeft de ontginning van nieuwe concessies uiteraard een

veel wijdere strekking. In 1952 werd begonnen met de ontsluiting van het mijnveld Vlodrop; in 1958 hoopt de Staatsmijn "Beatrix" hier met een jaarproduktie van ruim 1 miljoen ton te kunnen starten. De Willem-Sophia verwierf door aankoop het mijnveld "Melanie" van de Eschweiler Bergwerksverein, dat zeer goede anthraciet bevat. Tenslotte wist de mijn "Laura" de beschikking te krijgen over een gedeelte van het aangrenzende Duitse mijnveld "Vorwärts-Erweiterung" door aankoop van dezelfde maatschappij.

Ook de nevenbedrijven van de mijnen hebben in de na-oorlogse jaren een sterke ontwikkeling doorgemaakt. De produktie van elektriciteit werd sterk uitgebreid; de levering van elektrische stroom door de gezamenlijke mijnen belooft thans ca. 1.500 miljoen kWh. In augustus 1949 kwam een nieuwe cokesoven-batterij op de Staatsmijn "Maurits" in bedrijf, waardoor de capaciteit aan cokes belangrijk kon worden opgevoerd. In oktober 1954 verrichtte minister Zijlstra de opening van het cokesovencomplex "Emma II" te Beek, dat de oude inmiddels gesloopte cokesovens van de Staatsmijn "Emma" heeft vervangen. De cokesgasfabrieken voorzien behalve het eigen bedrijf ook een groot gedeelte van het Zuiden van het land van gas. Welke omvang de gasdistributie heeft genomen, blijkt uit het feit, dat de aan gemeenten en industrieën afgeleverde gashoeveelheid thans ruim het vijfvoudige bedraagt van 1939. De gasafstandsvoorziening strekt zich momenteel buiten Limburg uit tot Noord-Brabant, Zeeland en Gelderland. Het stikstofbindingsbedrijf heeft in de na-oorlogse jaren een dergelijke ontwikkeling vertoond, dat de tijd niet ver meer is, dat de kolenwinning op de achtergrond raakt, overschaduwde door de enorm groeiachtige chemische industrie der vetkolenmijnen. Het systematisch speurwerk, dat in 1940 op het Centraal Laboratorium te Geleen eerst goed een aanvang nam, heeft thans reeds belangrijke gevolgen; verbetering van bestaande en ontwikkeling van nieuwe produktiemethoden leidden tot een

onafzienbare reeks chemische produkten, die deels als eindprodukt, bv. kunstmeststoffen, ammoniak, ureum, soda, deels als industriële grondstoffen, bv. voor de lak-, plastic- en nylon-industrie, een belangrijke bijdrage¹⁾ leveren in de na-oorlogse industrie-ontplooiing.

Naast de mijnbouw hebben met name de kleding-industriën, de aannemers- en bouwbedrijven en de metaalnijverheid een gewenste verscheidenheid in de industriële bedrijvigheid gebracht. De investeringen in deze bedrijfstakken hebben een ruime werkgelegenheid geschapen. Tal van confectie- en tricotagefabrieken, verschillende constructiewerkplaatsen en een aantal toeleveringsbedrijven werden na de oorlog in deze streek gesticht. Onder andere zijn vrucht van de na-oorlogse ontwikkeling: een elektro-technische industrie te Heerlen, een radiatoren- en apparatenfabriek te Nuth, een rubberfabriek te Schaesberg, een wasmachinefabriek, een metaal- en een aluminium- en bronsgieterij te Kerkrade, een staal- en constructiebedrijf te Geleen, een fabriek van bouwmaterialen te Stein en sinds kort een machinefabriek te Voerendaal. Opmerkelijk is, dat tal van Nederlandse grootbedrijven in het kader van een decentralisatiepolitiek de mijnstreek kozen tot vestigingsplaats van hun nevenbedrijven: Philips' radio-buizenateliers vestigden zich te Sittard en te Heerlen, een schoenstikkerij van Bata werd te Kerkrade begonnen; de N. V. Gusto Staalbouw uit Schiedam stichtte in 1948 een nevenbedrijf te Geleen.

Het industriegebied van Midden- en Noord-Limburg, dat vanouds reeds een gevarieerde structuur bezat, wordt in de na-oorlogse jaren gekenschetst door een grotere verscheidenheid in de produktie en door een uitbreiding van de werkgelegenheid. Nog steeds zijn de metaal- en de klei-

1) Mr. H. ter Horst, Kolenmijnbouw, opgenomen in "De Nederlandse Industrie sinds 1945", uitgegeven door het Verbond van Nederlandse Werkgevers, 1952, blz. 26-40.

warenindustrieën in dit gebied de belangrijkste. Het produktieniveau van het merendeel van de metaalbedrijven heeft een belangrijke uitbreiding ondergaan en de vooroorlogse omvang verre overtroffen. De metaalnijverheid heeft de kleiwarenindustrie zelfs van de eerste plaats verdrongen; met recht noemt men deze streek thans de smidse van Limburg. Tegelen alleen telt reeds 25 metaalen metaalverwerkende industrieën van meer dan lokale betekenis, waarvan bedrijven als de Globe en Egidius Janssen tot de grootste van hun soort in den lande behoren. Deze uitbreiding ging gepaard met vergrote export. De veelzijdigheid van de huidige ontwikkeling kenmerkt ook de kleiwarenfabrieken. De talrijke bedrijven in de grofkeramische industrie ondervinden de gunstige invloed van de volledige bezetting in de bouwvakken; bijna alle greswaren en de helft van de Nederlandse produktie aan dakpannen komen uit deze streek. Hoewel de prijsontwikkeling in deze sector nogal uiteenlopend is, vormt de afzet practisch geen probleem. De mechanisatie en rationalisatie hebben in deze bedrijfstakken belangrijke vorderingen gemaakt en een eind gemaakt aan de vroegere seizoenarbeid. Uitbreidingen hebben voorts in belangrijke mate plaats gevonden in de kledingindustrie, de chemische bedrijven en de landbouwindustrieën. Na de oorlog verzezen tal van confectie-ateliers, die aan 2200 - voornamelijk vrouwelijke - arbeidskrachten werk verschaffen. Door de verbreding van hun industriële basis en door nieuwe vestigingen is Venlo thans een bijna universeel industriecentrum.¹⁾

Roermond, centrum van een belangrijke chemische industrie, raakt eveneens in toenemende mate in de industrialisatie betrokken. In 1951 werd er o. a. een Philips-bedrijf gesticht. In verband met

1) Dagblad van Noord-Limburg, 6 september 1956. Zie voorts de lijst van grotere industriële bedrijven, gevestigd in het district der Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg, Venlo 1955.

de ontsluiting van de nieuwe mijnvelden staat deze stad aan de vooravond van een belangrijke industriële toekomst. Het valt op te merken, dat de industriële structuur van dit gebied zich in toenemende mate naar het Zuiden gaat verbreden; nieuwe vestigingen hadden plaats in Belfeld (een metaalbewerkingsbedrijf), in Beesel-Reuver (o. a. een aluminiumgieterij, een staalwarenfabriek, een confectiefabriek, een machinefabriek en een dakpannenfabriek), in Maasbracht (een scheepswerf, een machinefabriek, een grind- en zandbaggerij), in Maasniel (een carrosserie- en een textielfabriek), in Melick (een gist- en spiritusfabriek), in Nederweert (een machinefabriek), in Posterholt (textielindustrie), in Heel (metaalwarenfabriek) en in Haelen (kleiwarenindustrie).¹⁾

Hoewel in het Maastrichtse industriegebied niet noemenswaardig veel nieuwe ondernemingen werden gevestigd - hetgeen bij de uitgebreide veelzijdigheid van de reeds aanwezige industrie misschien weinig verwonderlijk mag heten - is de investeringsactiviteit daarentegen enorm toegenomen. De keramische industrieën wisten zich met bewonderenswaardige energie van de slagen uit de crisis- en oorlogsjaren te herstellen, groeiden weer uit tot grootbedrijven en konden belangrijke exportmarkten veroveren. De verbetering en uitbreiding van de technische apparatuur heeft ook enorme investeringen van de papierindustrie geëist; de ontwikkeling met name van de Koninklijke Nederlandse Papierfabriek is spectaculair geweest. De uitbreiding van de Eerste Nederlandse Cement Industrie werd aanvankelijk vertraagd, door de van overheidswege gemaakte bezwaren tegen verdere afgraving van de St. Pietersberg. Toen in 1951 uiteindelijk hiervoor vergunning verleend werd, kon de productiecapaciteit van 360.000 ton tot ruim 600.000 ton per jaar worden uitgebreid. In 1955 nam de E. N. C. I. de zesde oven in gebruik, waardoor de productie tot een miljoen ton per jaar

1) Jaarverslag Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg, 1950 t/m 1955.

kan stijgen. Hoewel grote bedragen in deze industrie zijn geïnvesteerd, wordt nog steeds slechts de helft van het nationaal verbruik door de binnenlandse produktie gedekt. Behalve ten behoeve van de cementindustrie wordt thans op uitgebreide schaal mergel ontgonnen als grondstof voor de kunstmestindustrie. Door de te Maastricht gevestigde Nederlandse Kalk- en Mergelindustrie, die zich na de oorlog sterk heeft uitgebreid, wordt een grote concessie geëxploiteerd in de groeve 't Rooth te Margraten.

Ook de overige bedrijven zijn enorm gegroeid; vooral de rubber-, metaal-, kleding- en chemische industrie hebben van de gunstige conjunctuur geprofiteerd. Met deze voorspoedige gang van zaken komen ook verschillende expeditie- en overslagbedrijven tot ontwikkeling. De nieuw opgebouwde en gemoderniseerde tegelfabriek en de opening van het Be-Ce confectie-atelier in 1949 o.a. zijn vrucht van na-oorlogse activiteiten. Aan het nieuwe Beatrix-haven- en industrieterrein zijn nog enkele nieuwe industriële vestigingen in voorbereiding.

Het overige Zuid-Limburgse gebied, overwegend agrarisch met slechts een bloeiende vreemdelingenindustrie, bleef nog grotendeels buiten de industriële sfeer; enkele nieuwe vestigingen kunnen wij overigens na de oorlog toch noteren: een atelier van Philips te Margraten, een fabriek van precisie-apparaten en een roggebroodfabriek te Gronsveld, een beschuitfabriek te Noorbeek en tenslotte in het sterk geïndustrialiseerde Vaals, waar de bestaande textiel- en fijnmetaalnijverheid een grote uitbreiding ondergaat, nog een machine- en apparatenfabriek.

In het agrarische deel van Noord- en Midden-Limburg onderscheidt men, voortbouwend op de bestaande ambachtsbedrijven, een sterke drang naar nieuwe kleine bedrijven.

1) Spiegel van Limburg, veertiendaagse dagbladen tijdschriftendocumentatie, economische editie, 1956.

In het "ontwikkelingsgebied" Noord-Limburg zijn na de bevrijding tal van kleine en middelgrote industrieën verrezen, die welvaart zullen brengen in deze voorheen stiefmoederlijk bedeelde streek. De in de oorlog vernielde crêpepapierfabriek werd hersteld en sterk vergroot. In Mook werd een Gelderse draadwarenfabriek en een textielfabriek gesticht; in Gennep een drietal tricotagefabrieken, in Ottersum een werkplaats voor kunstnijverheid, een textielfabriek en een betonindustrie en in Bergen, naast Gennep aangewezen als centrum voor deze streek, kwamen na de bevrijding tot stand: twee draadfabrieken, een fabriek van schuimrubber, een van rijwielonderdelen en een kunstdarmen-industrie.

De Limburgse Peel tenslotte, van oudsher eveneens agrarisch, is geen industriegebied van betekenis, doch iets van die aard is ook hier niettemin in wording. Weert als zuidelijke randstad van de Peel heeft al sedert de eerste wereldoorlog een gestadige en veelzijdige industrialisatie doorgemaakt; naast de bestaande bedrijven, waarvan vooral de verscheidene metaalbedrijven, de tricotagefabriek, de lucifersfabriek en een groot grafisch bedrijf zich sterk hebben uitgebreid, kwamen na de oorlog tot stand een machinefabriek (Halberg), een coöperatieve exportslachterij annex vleeswaren - en conservenfabriek (Limco), voorts een fabriek van stalen ramen, een van fototoestellen, later overgeschakeld op andere produkten, een van plasticwaren, een van glas in lood, een papierwarenfabriek, en een tweetal confectiefabrieken. Maar ook het overige gebied van de Peel geeft een grote verscheidenheid in de nijverheid te zien. In Buggenum is sinds enkele jaren de grote elektrische Maas-centrale van de P. L. E. M. gebouwd; Hunsel bezit een atelier voor het vervaardigen van mijnwerkerskleding, Baexem heeft een pluimveevoederfabriek, in Neer en Thorn worden bakkerijmachines vervaardigd en in Helden o. a. klei- en houtwaren, sigaren en landbouwwerktuigen; Horst is de vestigingsplaats van fabrieken van landbouwwerktuigen, metaalwaren, confectie en

turfstrooisel. Venray tenslotte biedt de meest verscheiden vormen van nijverheid; sinds kort zijn er gevestigd een confectiefabriek, een fabriek van stalen ramen, een cartonage- en een machinefabriek; voorts worden er brandkasten gefabriceerd, veevoederketels, emballage-artikelen, beton-, hout-, stro- en metaalwaren. Tussen 1944 en 1950 waren in dit gebied niet minder dan dertig nieuwe bedrijven in opkomst, terwijl in het geheel naar schatting circa 125 fabrieken, ateliers en andere ondernemingen in deze streek werkzaam zijn.

Tal van factoren hebben deze geslaagde industrialisatie in de afgelopen zestig jaren bevorderd. De aanwezigheid van industriële grondstoffen (steenkool, bruinkool, mergel, klei, zilverzand en tal van land- en tuinbouwprodukten), alsmede de nabijheid van enkele grote dichtbevolkte afzetgebieden hebben Limburg in economisch-geografisch opzicht een unieke positie verschaft. De arbeidende bevolking in tal van streken, vanouds met de industriële arbeid vertrouwd, heeft zich een grote handvaardigheid eigen gemaakt; door de industriële ontwikkeling is een klasse van arbeiders ontstaan wier welvaart onvergelijkbaar is toegenomen; door de intensief toegenomen scholing (algemeen vormend, technisch en administratief onderwijs) hadden de ondernemers de beschikking over voldoende arbeidskrachten, noodzakelijke voorwaarde voor de verwezenlijking van nieuwe industriële projecten. Het belang van plaatselijke en gewestelijke verkeers- en vervoersfaciliteiten werd vroegtijdig erkend en geleidelijk aan gerealiseerd tot een sluitend geheel van moderne verkeersverbindingen. Een gunstige vestigingsfactor was voorts de aanwezige energievoorziening; water-, gas- en elektriciteitsbedrijven hebben tijdens de laatste halve eeuw een wijdivertakt distributienet opgebouwd, waardoor een gunstige industriële spreiding bevorderd werd. Van bijzonder belang

1) Nijverheid in de Peel, verschenen in "Het land van de Peel", Maastricht 1955, blz. 95-99.

was uiteraard de aanwezigheid van geschikt industrieterrein en de voorhandene huisvestings-accommodatie. Het industriële klimaat werd tenslotte in niet onbelangrijke mate bevorderd door de daadwerkelijke belangstelling en medewerking van de provinciale en gemeentelijke overheid en haar diensten en instellingen, die aan de ontwikkelingskansen van de industrie vrijwel steeds ruim baan hebben geboden. In dit verband dient vermeld tevens de stimulerende activiteit van o.m. de Limburgse Kamers van Koophandel, de Gewestelijke Arbeidsbureaus, werkgeversorganisaties, fabrikantenkringen, enz., en niet in de laatste plaats het in 1932 op instigatie van Prof. Gelissen opgerichte Economisch Technologisch Instituut Limburg, dat met succes in de afgelopen jaren zijn speciale opdracht vervuld heeft: de bevordering van de industriële belangen der provincie.

Deze voorwaarden zouden echter tot niets geleid hebben, indien de scheppende ondernemersactiviteit deze factoren niet benut had voor de vestiging en uitbreiding van een gevarieerde industrie. De industriële ontwikkeling heeft tal van goede ondernemers voortgebracht - men denke slechts aan de Maastrichtse keramische industrie, waarmee de naam der Regouts verbonden is en aan de Midden-Limburgse kleiwaren- en metaalindustrie. Bovendien hebben ondernemers van elders zich steeds voor Limburg geïnteresseerd. Ook thans is het duidelijk, dat de wil tot ondernemen nog steeds in sterke mate aanwezig is.

De grote stoot tot een intensieve industrialisatie van dit gewest ging uit van de zich snel ontwikkelende mijnen. In veel bedrijven, in hoofdzaak in de kleinindustrie, was de vestiging vaak een succesvolle navolging - geholpen door een gunstige conjunctuur - van geslaagde voorgangers in de omge-

l) Rapport, resp. over de toekomstige industrialisering van Limburg (1948), en over de ontwikkeling der welvaartsmogelijkheden in Limburg (1949), uitgegeven door het Limburgs contactorgaan voor de Welvaart.

ving. Vruchtbare initiatieven ontplooiden de ondernemers, die het risico aandurfden, nieuwe mogelijkheden te realiseren. Nieuw van aard en uit dien hoofde minder plaatselijk gebonden was o. m. de elektro-technische en chemische industrie; de ongekende mogelijkheden van deze bedrijfstakken doet sommigen reeds spreken van een tweede industriële revolutie.

In sommige gevallen heeft de industrie zich als het ware organisch in de bestaande gemeenschap kunnen ontwikkelen. De huisvlijt groeide in de vorige eeuw tot huisindustrie en werd later uit het boerenbedrijf of gezin gedifferentieerd in zelfstandige fabrieken; de textielindustrie en de voedings- en genotmiddelenindustrie zijn een goed voorbeeld van bedrijfstakken die ontstonden door de onttooning van het huisgezin als productiecentrum. In andere gevallen nam de industrie een deel van het boerenbedrijf over maar bleef toch van meet af aan in de agrarische structuur geïntegreerd: zo zijn bijvoorbeeld de melk- en zuivelfabrieken geen vreemde elementen op het platteland, maar daarin geheel opgenomen. In ieder geval heeft het veranderde beeld van de maatschappij een stimulerende invloed gehad op de ondernemerswerkzaamheid en industriële vestiging. Zo heeft zich in economisch opzicht tijdens de laatste eeuw in deze provincie een verandering in de industrie voltrokken, als zich nog nimmer in de geschiedenis vertoond had.

Door de uitgesproken aandacht, die na de oorlog door de overheid aan het probleem van de industrialisatie is gegeven, menen sommigen hier met een eigenlijk geheel nieuw vraagstuk te doen te hebben. De geschetste revolutionaire ontwikkeling bewijst het tegendeel. Het zou echter verkeerd zijn te denken, dat de industrialisering van Limburg reeds voltooid is. Hoewel bij de bedrijfstelling van 1950 een belangrijk deel van de Limburgse bevolking in de industrie bleek werkzaam te zijn, zelfs naar verhouding meer dan gemiddeld in Nederland, het valt eveneens niet te ontkennen, dat grote gebieden van deze provincie nog bijna geheel

agrarisch zijn. Gezien de mechanisering in de landbouw en de onmogelijkheid om de oppervlakte cultuurgrond nog uit te breiden, wordt verwacht¹⁾, dat thans in verband met de bevolkingsgroei jaarlijks ca. 4000 arbeidskrachten door de industrie moeten worden opgenomen. Het moet een bewonderenswaardige prestatie heten, dat de aanzienlijke investeringen, die hiervoor vereist zijn, tot heden konden worden gerealiseerd. Voor de komende decennia moet de industrie meer dan ooit als de motor voor onze sociaal-economische ontwikkeling beschouwd worden. In feite was en is het industrialisatie-vraagstuk in de eerste plaats een afzetprobleem; in verband met de beperkte mogelijkheden van de binnenlandse markt staat de industrie in de toekomst voor de belangrijke taak om op de wereldmarkt redelijke exportkansen te verwezenlijken.

Tot slot zullen wij trachten de groei van de Limburgse nijverheid in een aantal statistische tabellen in beeld te brengen:

1. Aantal vestigingen in de nijverheid²⁾:

Jaar	Totaal aantal vestigingen		Vestigingen in midden- en grootbedrijf	
	Nederland	Limburg	Nederland	Limburg
1899	25.428	1.093	8.036	425
1914	96.709	3.446	10.253	797
1930	157.021	10.137	22.524	1.044
1950	171.020	12.244	39.042	2.567

Deze tabel stelt duidelijk in het licht, dat de industriële ontwikkeling van Limburg tijdens de laatste halve eeuw in verhouding sneller heeft

1) Arbeidsmarktbeschrijving van de provincie Limburg.

2) Jaarcijfers voor Nederland 1899, 1914; bedrijfstellingen 1930, 1950.

plaats gevonden dan in Nederland. Van alle Nederlandse nijverheidsvestigingen was er in 1899 slechts 4,3 % in Limburg gevestigd; in 1950 vormden de Limburgse bedrijven 16 % van het totale Nederlandse industriële apparaat. In Nederland namen de industriële vestigingen toe met bijna het zevenvoudige; in Limburg daarentegen met meer dan het twaalfvoudige.

Ook het midden- en grootbedrijf nam in Limburg sneller toe dan gemiddeld in Nederland; toch blijkt, dat voornamelijk het kleinbedrijf in aantal is toegenomen. Ondanks de opmerkelijke ontwikkeling naar grotere bedrijfseenheden bleef het kleinbedrijf nog sterk overheersen. Instructief voor de grote omvang van het kleinbedrijf in Limburg (vestigingen met niet meer dan 5 werknemers) zijn de cijfers over het procentueel aandeel van het kleinbedrijf in het totaal van alle nijverheidsbedrijven.

	<u>Nederland</u> ¹⁾	<u>Limburg</u> ¹⁾
1914	84, 3	-
1930	79, -	89, -
1950	77, 2	79, 3

De industriële ontwikkeling per bedrijfstak, die ons een inzicht kan verschaffen over het tempo en de differentiatie van de industriële uitbreiding, leert ons nevenstaande tabel.

Uit deze tabel blijkt, hoewel hier eigenlijk ongelijke grootheden worden vergeleken, dat vooral een viertal bedrijfstakken in aantal sterk overheersen: de bouwbedrijven, kleding en reiniging, de metaalnijverheid en de voedings- en genotmiddelenindustrie. Het kleinste aantal vestigingen blijkt voor te komen in de sector kunstnijverheid, in de papier- en textielindustrie, bij de gas- en elektriciteitsbedrijven en uiteraard in de mijnindustrie.

1) Voor Nederland werden genomen de cijfers van het aantal verzekeringsplichtige ondernemingen. Voor Limburg ter vergelijking de resultaten van de beroepstellingen 1930 en 1950.

4. Aantal vestingen per bedrijfstak.

Bedrijfsklassen	1899 1)		1914 2)		1930 3)		1950 4)		Index Nederl. 1899=100	Index Limburg. 1899=100
	Limb.	Nederl.	Limb.	Nederl.	Limb.	Nederl.	Limb.	Nederl.		
I. Aardewerk, glas, kalk, stenen.	216	1056	225	1114	155	1114	234	1978	187	108
III. Grafische bedrijven.	12	427	41	3370	130	3370	269	5038	1180	2242
IV. Bouw- en aanverw. bedrijven.	9	258	736	40612	2345	40612	2630	41913	16245	29222
V. Chemische nijverheid.	4	129	35	2415	130	2415	203	3506	2718	5075
VI. Hout, kurk, stro.	18	882	197	10031	534	10031	595	8475	961	3306
VII. Kleding en reiniging.	4	808	430	28777	2335	28777	2707	29197	3617	67675
VIII. Kunstnijverheid.	3	21	20	305	31	305	39	556	2648	1300
IX. Leder, wasdoek, rubber.	-	83	364	14822	1138	14822	1026	12018	14480	1460
X. Oer, steenkolen, turf.	18	82	38	1310	117	1310	146	936		
XI-XIII. Metaalnijverheid, scheeps- en rijtuigbouw.	38	1104	425	27627	1467	27627	2249	39824	3607	5918
XIV. Papier.	4	108	13	744	29	744	26	455	421	650
XV. Textielnijverheid.	14	2863	15	1335	35	1335	55	1969	69	393
XVI. Gas en elektriciteit.	10	470	12	534	32	534	53	861	183	5300
XVII. Voedings- en genotmiddelen.	743	16237	895	23701	1659	23701	2012	24195	149	271
Totaal nijverheid	1093	25428	3446	157021	10137	157021	12244	171020	696	1120

- 1) 1899: bron: Jaarcijfers voor Nederland; overzicht der fabrieken en werkplaatsen in de zin der Veiligheidswet.
 2) 1914: bron: Opgave der fabrieken en werkplaatsen in de zin der Veiligheidswet, gepubliceerd door de Kamers van Koophandel in het Jaarverslag van de provincie Limburg. Deze cijfers geven wij echter met het meeste voorbehoud. Totaal aantal bedrijven in Nederland: 96709.
 3) 1930: bron: Bedrijfstelling 31 december 1930.
 4) 1950: bron: 2e Algemene Bedrijfstelling 16 oktober 1950.

Relatief zijn het sterkst in aantal gestegen ten opzichte van 1899 de kledingindustrie, de hout- en de bouwbedrijven, daarentegen namen het minst in aantal toe de aardewerk-industrie, de voedings- en genotmiddelen-industrie, de textielnijverheid en de papierindustrie. Wanneer we het kleinbedrijf buiten beschouwing laten en ons alleen beperken tot de eigenlijke industriële ondernemingen, wordt het beeld enigszins duidelijker en benaderen we overzichtelijker de industriële groei per bedrijfstak.

Het blijkt, dat met name de bouw- en houtbewerkingsbedrijven, de metaalnijverheid, de kledingbedrijven en de chemische bedrijven tot de typische groei-industrieën behoren.

Een indruk van de grootte van de Limburgse bedrijven wordt verder verkregen, wanneer we een andere maatstaf voor de grootte-klassen aanleggen.

Van de honderd Nederlandse groot-ondernemingen met meer dan duizend werknemers per 16 oktober 1950 behoren er zeventien in Limburg thuis: twee keramische industrieën te Maastricht (N. V. "De Sphinx" en N. V. Société Céramique), de textiel-fabriek Beeren te Weert, en verder de mijnen met hun chemische en energie-bedrijven.

Limburg telde voorts in 1950 nog 41 ondernemingen, waarin variërend van 200 tot 1000 personen werkzaam waren; voor geheel Nederland bedroeg dit cijfer 813 vestigingen. Van deze 41 bedrijven waren er 16 in Noord- en Midden-Limburg gevestigd, 9 in de mijnstreek en 16 in overig Zuid-Limburg. Onder deze 41 industrieën waren 10 metaalbedrijven, 7 (fijn- en grof)keramische bedrijven, 5 bouwbedrijven en verder 3 kledingbedrijven, 3 rubberfabrieken, 3 papierfabrieken en 3 textiel-fabrieken.

Een berekening van het aandeel van elke grootte-klasse in het totaal van alle werknemers per bedrijfstak wijst uit, dat in Limburg het kleinbedrijf overheerst in de grafische en de bouwbedrijven, in de sector houtbewerking, kleding- en reiniging, en kunstnijverheid, in de bedrijfsklasse le-

3. Aantal vestigingen in midden- en grootbedrijf per bedrijfstak naar grootte.

Bedrijfsklassen	1899	1930			1950		
	Bedrijven waarin gebruik wordt gemaakt van stoomwerktuigen	Aantal vestigingen met			Aa. tal vestigingen met		
		6-50 personen	50 en meer personen	6 en meer personen	6-50 personen	50 en meer per- sonen	6 en meer personen
I. Aardewerk, glas, kalk, stenen.	53	68	35	103	113	38	151
III. Grafische bedrijven.	11	40	5	45	67	5	72
IV. Bouw- en aanverw. bedrijven.	1	259	9	268	726	56	782
V. Chemische nijverheid.	4	27	3	30	45	12	57
VI. Hout, kurk, stro.	12	60	3	63	146	9	155
VII. Kleding en reiniging.	4	91	2	93	226	28	254
VIII. Kunstnijverheid.		12	-	12	6	1	7
IX. Leder, wasdoek, rubber.		26	1	27	44	4	48
X. Oer, steenkolen. turf.	10	23	15	38	31	17	48
XI-XIII. Metaalnijverheid, scheeps- en rijtuig- bouw.	39	144	15	159	450	57	507
XIV. Papier.	4	7	5	12	15	7	22
XV. Textielnijverheid.	6	9	3	12	22	17	39
XVI. Gas en elektriciteit.	10	16	3	19	26	7	33
XVII. Voedings- en genot- middelen.	271	254	9	263	371	21	392
Totaal	425	1036	108	1144	2288	279	2567

der, wasdoek en rubber, en tenslotte in de voedings- en genotmiddelenindustrie.

Voor het meten van de kapitaalintensiviteit, uitgaande van het aangewende vermogen in pk. per bedrijfstak, staan ons geen cijfers ter beschikking. De groei van het aantal bedrijven evenals de sterk toegenomen beroepsbevolking (zie tabel 4) duiden er echter op, dat de industriële capaciteit in de afgelopen halve eeuw belangrijk verruimd is.

De omvang van de economische ontwikkeling benaderen we vervolgens door de uitkomsten van de beroepstellingen 1899, 1909, 1920, 1930 en 1947 te vergelijken met de resultaten van de bedrijfstelling 1950. Zie nevenstaande tabel.

Deze tabel spreekt over de enorme groei van de beroepsbevolking in de nijverheid duidelijke taal; met name blijkt uit de berekende index, dat de werkgelegenheid in de industrie zeer belangrijk is toegenomen in de chemische bedrijven, de steenkolenmijnen en in de gas- en elektriciteitsbedrijven.

Deze uitbreiding van de werkgelegenheid is niet enkel een gevolg van de vestiging van nieuwe bedrijven, maar evenzeer en in nog belangrijker mate gevolg van de uitbreiding van bestaande bedrijven en van een grotere bezetting van het productie-apparaat. Als zodanig geeft dit overzicht ook indirect een inzicht in de investeringen, die er voor het toegenomen aantal arbeidskrachten nodig waren.

Opmerkelijk in dit verband is de ontwikkeling van de werkgelegenheid in enkele bedrijfstakken, wanneer wij deze op een drietal momenten vergelijken. Van alle werknemers in de nijverheid werkten:

	1909	1930	1950
	<u>%</u>	<u>%</u>	<u>%</u>
in de mijnindustrie	16	46	33
in de bouwbedrijven	19	9	13
in de metaalnijverheid	8	7	13
in de aardewerk-, glas-, kalk- en steenindustrie	18	12	8
in de kledingindustrie	10	6	8

4. Beroepsbevolking in Limburg, werkzaam in de nijverheid.

Bedrijfsklassen	Beroeps- telling 1899	Beroeps- telling 1909	Beroeps- telling 1920	Beroeps- telling 1930	Beroeps- telling 1947	Bedrijfs- telling 1950	Toe- resp. afname t. o. v. 1899	
							absoluut	in index- cijfers
I. Aardewerk, glas, kalk, stenen.	6753	8271	7958	10172	7767	11015	+ 4262	163
III. Grafische bedrijven.	552	544	876	1300	1512	1962	+ 1610	557
IV. Bouw- en aanverw. bedrijven.	7098	8702	11629	8145	17398	19744	+ 12646	278
V. Chemische nijverheid.	295	736	1230	1874	3892	5939	+ 5644	2013
VI. Hout, kurk, stro.	1954	1688	2257	1971	3537	3864	+ 1910	198
VII. Kleding en reiniging.	4500	4993	4362	4951	10449	10815	+ 6315	240
VIII. Kunstnijverheid.	247	351	288	209	250	225	- 22	91
IX. Leder, wasdoek, rubber.	2295	2128	2204	2108	3318	3539	+ 1244	154
X. Oer, steenkolen, turf.	2455	7635	27178	40093	42135	46763	+ 42308	1905
XI-XIII. Metaalnijverheid, scheeps- en rijtuig- bouw.	2976	3647	5768	6270	15046	18796	+ 15820	632
XIV. Papier.	734	774	975	977	1435	1945	+ 1211	265
XV. Textielnijverheid.	1511	1394	672	445	2473	3784	+ 2273	250
XVI. Gas en elektriciteit.	100	199	1023	622	2561	2863	+ 2763	2863
XVII. Voedings- en genot- middelen.	4750	5690	7917	7863	8406	10992	+ 6242	231
Totaal nijverheid	36020	46752	74337	87000	120179	142246	+ 116226	367

	<u>1909</u> %	<u>1930</u> %	<u>1950</u> %
in de voedings- en genotmiddelenindustrie	10	9	8
in de chemische nijver- heid	1	2	4
in de textielindustrie	3	1	3

Bij de uitkomsten van de beroepsbevolking zij echter opgemerkt, dat deze gegevens op enkele punten in beginsel van die der bedrijfstelling 1950 afwijken. Werklozen zijn in de beroepstellingen ingedeeld in de bedrijfsgroepen, waartoe zij krachtens de aard van hun beroep gerekend werden te behoren, terwijl in de bedrijfstelling uiteraard alleen het feitelijk aantal werknemers vermeld wordt. Bovendien gelden de uitkomsten van de beroepsbevolking 1920 met inbegrip van noordoostelijk Noord-Brabant, het z.g. land van Cuyck, zodat de nu min of meer geflatteerde cijfers eigenlijk correctie behoeven door de uitkomsten met de Brabantse beroepsbevolking te verminderen. Onder dit voorbehoud menen wij bovenstaande vergelijking te mogen handhaven.

Behalve voor Limburg als geheel werd ook een overzicht samengesteld van de beroepsbevolking in drie onderling verschillende gebieden van Limburg, hetgeen in de volgende tabellen is weergegeven.

Aangezien de indeling der beroepsbevolking geschiedt naar de woonplaats en niet naar de plaats, waar de bedrijven zijn gevestigd, geven deze tabellen meer een inzicht in de industriële werkgelegenheid dan in de industriële structuur van deze gebieden. Onder dit voorbehoud echter kunnen hieruit toch enige conclusies over de industriële veranderingen in elke streek worden afgeleid.

Opmerkelijk in Noord- en midden-Limburg is de groei, voornamelijk in de laatste periode, van de beroepsbevolking in de chemische, de metaal- en de textielnijverheid; in de mijnstreek had een belangrijke uitbreiding van de werkgelegenheid plaats in de bouwbedrijven en sinds de oorlog in de metaalnijverheid; in het gebied van overig Zuid-Lim-

5. Het aantal in nijverheidsvestigingen werkzame personen in Noord- en Midden-Limburg.¹⁾

	<u>1920</u> ²⁾	<u>1930</u>	<u>1947</u>
Aardewerk, glas, kalk stenen.	2126	3202	2766
Grafische bedrijven.	474	575	544
Bouw- en aanverwante bedrijven.	4817	5240	7668
Chemische nijverheid.	253	368	1186
Hout, kurk, stro.	1197	1316	1794
Kleding en reiniging.	2351	2485	3491
Kunstnijverheid.	267	203	175
Leder, wasdoek, rubber.	998	714	841
Oer, steenkool, turf.	1278	1098	2022
Metaalnijverheid, scheeps- en rijtuigbouw.	3462	4036	7530
Papier.	326	415	402
Textielnijverheid.	144	229	942
Gas en elektriciteit.	259	228	499
Voedings- en genotmiddelen.	3891	3771	3552
Totaal	21843	23880	33412

1) Bron: beroepstelling 1920, 1930 en 1947; nijverheidsbevolking incl. tijdelijk niet-werkenden.

2) Inclusief oostelijk Noord-Brabant.

5a. Het aantal in nijverheidsvestigingen werkzame personen in Zuid-Limburg.

	<u>1920</u>	<u>1930</u>	<u>1947</u>
Aardewerk, glas, kalk, stenen.	5472	5641	3547
Grafische bedrijven.	237	276	569
Bouw- en aanverwante bedrijven.	4021	3651	3640
Chemische nijverheid.	908	1194	975
Hout, kurk, stro.	705	644	726
Kleding en reiniging.	1942	1705	2585
Kunstnijverheid.	10	14	51
Leder, wasdoek, rubber.	770	657	1231
Oer, steenkool, turf.	5913	2834	3465
Metaalnijverheid, scheeps- en rijtuig- bouw.	1759	1565	3253
Papier.	640	591	965
Textielnijverheid.	467	417	865
Gas en elektriciteit.	318	247	603
Voedings- en genot- middelen.	2757	2869	2471
	<u> </u>	<u> </u>	<u> </u>
Totaal	25919	22305	24946

5b. Het aantal in nijverheidsvestigingen werkzame personen in de Mijnstreek.

	<u>1920</u>	<u>1930</u>	<u>1947</u>
Aardewerk, glas, kalk stenen.	360	681	1454
Grafische bedrijven.	165	255	399
Bouw- en aanverwante bedrijven.	2791	6802	6090
Chemische nijverheid.	69	485	1731
Hout, kurk, stro.	355	635	1017
Kleding en reiniging.	1069	2537	4373
Kunstnijverheid.	11	12	24
Leder, wasdoek, rubber.	436	750	1246
Oer, steenkool, turf.	19987	34937	36648
Metaalnijverheid, scheeps- en rijtuigbouw.	747	1631	4263
Papier.	9	37	68
Textielnijverheid.	61	90	666
Gas en elektriciteit.	446	409	1459
Voedings- en genotmiddelen.	<u>1269</u>	<u>2930</u>	<u>2383</u>
Totaal	27775	52191	61821

burg vallen twee merkwaardige tendenzen samen: het aantal werknemers in de mijnindustrie en in de aardewerkbedrijven liep sterk terug, terwijl de werkgelegenheid in de kleding- en de metaalindustrie daarentegen beduidend toenam. De verschillend gearde industriële structuur en werkgelegenheid van Noord- en Midden-Limburg, de mijnstreek en overig Zuid-Limburg spreken overigens voor zichzelf.

Hoewel terecht gesproken mag worden van een belangrijke verruiming van de industriële werkgelegenheid in alle streken van Limburg, is desondanks het totaal aantal werkenden in het Limburgse bedrijfsleven niet in die mate gestegen, als op grond van de bevolkingstoename zou mogen worden verwacht.

De loop van deze ontwikkeling vindt men in onderstaand overzicht:

Jaar	Noord- en Midden-Limburg				Mijnstreek				Overig Zuid-Limburg			
	Bevolking		Beroepsbevolking in de nijverheid		Bevolking		Beroepsbevolking in de nijverheid		Bevolking		Beroepsbevolking in de nijverheid	
	Abso-luut	Index	Abso-luut	Index	Abso-luut	Index	Abso-luut	Index	Abso-luut	Index	Abso-luut	Index
1920	184773	100	21843	100	165713	100	27775	100	107172	100	25919	100
1930	204747	110,8	23880	109,3	232105	140,1	52191	187,9	117183	109,3	22305	86,1
1947	263273	142,5	33412	153	281588	170	61821	222,6	146632	136,8	24946	96,2

In Noord- en Midden-Limburg, waar in tal van gemeenten de bevolking voor meer dan de helft zijn bestaan vindt in de landbouw, is de beroepsbevolking aanvankelijk niet evenredig met de bevolkingstoename gestegen, maar sedert 1947 overtreft de stijging der beroepsbevolking in de nijverheid de toename der bevolking. In de mijnstreek daarentegen hield de bevolkingstoename, die juist door de snel ontwikkelende mijnindustrie in hoofdzaak bepaald werd, uiteraard met de stijging van de beroepsbevolking in de nijverheid gelijke tred. In het gebied van overig Zuid-Limburg, dat behalve de gemeenten Maastricht en Vaals eveneens in hoofdzaak een agrarisch karakter heeft, was de ontwikkeling zeer ongelijk: tussen 1920 en 1930 daalde de beroepsbevolking in de nijverheid, terwijl de bevolking met meer dan 9 % steeg; in de volgende periode tussen 1930 en 1947 steeg de bevolking met 25 %, terwijl de beroepsbevolking in de nijverheid maar met ca. 10 % toenam.

Zeer waarschijnlijk hebben de crisis- en oorlogsjaren dit verschijnsel mede veroorzaakt; bovendien moet worden bedacht, dat onder de beroepsbevolking ook de werklozen zijn opgenomen. Wellicht, dat thans een overzicht tot geheel andere resultaten zou leiden. Het stemt echter tot nadenken, dat de industriële beroepsbevolking blijkbaar, in tegenstelling tot de landelijke tendens, niet in heel de provincie evenredig met de bevolkingsgroei is gestegen.

De ontwikkeling der nijverheid demonstreert zich tenslotte duidelijk in de beroepsstructuur. In onderstaande tabel is weergegeven het aantal personen, werkzaam in de nijverheid, in percenten van de totale beroepsbevolking.

Het percentuele aandeel van de nijverheid in de totale beroepsbevolking.

	1909	1930	1947
Noord-Limburg	20, -	31, 5	32, -
Midden-Limburg	15, 8	28, 6	31, 9
Oude Mijnstreek	43, -	66, 6	61, 3
Nieuwe Mijnstreek	20, 6	52, 5	53, 3
Overig Zuid-Limburg	32, 9	46, 6	45, 6

Deze ontwikkeling wordt duidelijk bevestigd, indien men de beroepsverdeling van Limburg in zijn geheel beziet over een langere periode. Onderstaande cijfers geven aan, in welke percentuele verhouding de totale Limburgse beroepsbevolking werkzaam was.

Beroepsstructuur in Limburg

Jaar	Landbouw	Industrie	Verzorgende beroepen
1889	47, -	27, 7	25, 2
1899	44, 3	31, 7	24, -
1909	41, 1	34, 9	24, -
1920 ¹⁾	32, -	41, 3	26, 7
1930	24, 5	46, 5	29, -
1947	21, 9	44, 8	33, 3

1) Inclusief oostelijk Noord-Brabant.

Aan deze tabel kunnen wij een voorlopige schatting toevoegen van de beroepsstructuur in 1950. Op grond van een gemaakte raming van de werkgelegenheid per 31 oktober 1950 werkte van de totale beroepsbevolking in de provincie 60 % in de nijverheid, 16, 5 % in de landbouw en 23, 5 % in de dienstensector.²⁾ Meer dan welke andere gegevens ook

2) Arbeidsmarktbeschrijving van de provincie Limburg per 31 december 1951.

bewijzen deze voorlopige cijfers, welke onvoorstelbare veranderingen zich binnen een bestek van zestig jaren in Limburg hebben voltrokken.

Gezien de onoverzichtelijkheid van de huidige ontwikkeling menen wij dit retrospectief overzicht thans te moeten besluiten. Veel moest er binnen het bestek van dit artikel onbesproken blijven; tal van mislukte initiatieven, niet verwezenlijkte plannen, jarenlange moeilijkheden, die vestiging of uitbreiding hebben geremd, vonden geen behandeling of werden slechts met enkele trekken aangeduid. Uiteraard kon er slechts een greep worden gedaan uit de bewogen periode, die achter ons ligt. Naar wij verwachten, werd de industriële geschiedenis van dit gewest in zijn wezen echter voldoende benaderd. Het ontstaan en de lotgevallen van het gevarieerd geheel van het Limburgse bedrijfsleven resumerend, stemt deze ons tot bewondering en erkentelijkheid voor datgene, wat binnen een halve eeuw tot stand werd gebracht; zij biedt een waarborg tevens voor de toekomst van de welvaart in ons gewest.

Maastricht, 18 januari 1957.

Drs. R. Philips.